

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Кафедра фінансово-економічної безпеки та інтелектуальної власності

Геча Мирослав Львович

**Тіньова економіка: особливості її розвитку в Україні та
можливі шляхи мінімізації / The shadow economy: development
features in Ukraine and possible ways of minimization**

спеціальність: 8.18010014 – Управління фінансово-економічною безпекою
магістерська програма – Управління фінансово-економічною безпекою

Магістерська програма

Виконав студент групи ФЕБм-21
М.Л. Геча

Науковий керівник:
к.е.н., доцент, О.В. Баранецька

Магістерську роботу допущено
до захисту:
«___» _____ 20__ р.
Завідувач кафедри
_____ Н.Б. Москалюк

ТЕРНОПІЛЬ – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ.....	7
1.1. Сутність, структура та основні ознаки тіньової економіки.....	7
1.2. Причини розвитку та наслідки тіньової економіки.....	18
1.3. Характеристика впливу тінізації на економічну безпеку держави.....	28
Висновки до розділу 1.....	39
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ТІНЬОВОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ	40
2.1. Методика оцінки тіньової економіки в Україні.....	40
2.2. Масштаби та аналіз рівня тіньової економіки в Україні.....	48
2.3. Характеристика формування тіньового сектора економіки України макроекономічними суб'єктами.....	59
Висновки до розділу 2.....	69
РОЗДІЛ 3. МОЖЛИВІ ШЛЯХИ МІНІМІЗАЦІЇ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ.....	71
3.1. Проблеми тінізації вітчизняної економіки та можливі заходи їх ліквідації.....	71
3.2. Зарубіжний досвід детінізації економіки та можливості його застосування в Україні.....	79
Висновки до розділу 3.....	90
ВИСНОВКИ.....	91
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	96

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена масштабністю проблем, які формуються у фінансово-економічному секторі внаслідок існування такого явища як тіньова економіка. Відомо, що ключовою перешкодою соціально-економічного розвитку нашої держави є глибока тінізація економіки. Великі масштаби тіньової економіки відбиваються на обсягах і структурі ВВП, гальмують економічні реформи та спотворюють показники економічного розвитку. Існування надмірної тіньової економіки зумовлює структурні деформації суспільно-економічного розвитку, гальмує процеси державотворення в країні, не сприяє курсу демократизації суспільства та європейської інтеграції України. Її масштабність супроводжується зростанням небезпеки для національної економіки і зниженням головного пріоритету – забезпечення національних інтересів, які полягають у підвищенні конкурентоспроможності людини, суспільства, держави. Поширення обсягів тіньового сектору економіки України за межі порогових значень зумовлює необхідність активізації теоретичних та практичних досліджень сутності процесу тінізації економіки, обмеження негативних проявів цього явища, впровадження важелів прямого та опосередкованого впливу на обсяги тіньової економіки України, забезпечення теоретичних надбань для формування векторів детінізації економіки.

Саме тому дослідження феномена “тіньова економіка”, особливостей її існування та функціонування, окреслення заходів протидії є важливим завданням сьогодення.

Починаючи із середини ХХ ст., науковці, представники як зарубіжної, так і вітчизняної економічної думки, активно досліджують проблеми існування тіньового сектору економіки з метою шляхів їх ліквідації.

Актуальність цієї проблематики також підтверджують численні дослідження таких вітчизняних вчених, як С. Білої, З. Варналія, В.

Предборського, Т. Тищук, О. Турчинова та ін.. Теоретичні основи та існуючі проблеми функціонування тіньового сектора економіки вивчаються та досліджуються зарубіжним ученим Ф. Шнайдером.

Метою магістерської роботи є висвітлення теоретичних основ тіньової економіки, здійснення аналізу тіньового сектора економіки України та встановлення можливих шляхів його мінімізації.

Досягнення мети зумовило необхідність вирішення таких теоретичних і практичних **завдань**:

- охарактеризувати сутність, структуру та основні ознаки тіньової економіки;
- з'ясувати причини розвитку та наслідки тіньової економіки;
- здійснити характеристику впливу тінізації на економічну безпеку держави;
- обґрунтувати методiku оцінки тіньової економіки в Україні;
- здійснити аналіз рівня тіньової економіки в Україні;
- здійснити аналітичну характеристику формування тіньового сектора економіки України макроекономічними суб'єктами;
- охарактеризувати проблеми тінізації вітчизняної економіки та можливі заходи їх ліквідації;
- відобразити зарубіжний досвід детінізації економіки та обґрунтувати доцільність його застосування в Україні.

Об'єктом дослідження є сукупність соціально-економічних відносин, що виникають в процесі тінізації економіки.

Предметом дослідження є теоретичні та практичні засади формування та функціонування тіньової економіки, її соціально-економічних наслідків та шляхів детінізації.

Методи дослідження. У магістерській роботі здійснено використання таких загальнонаукових методів досліджень, як: історичний та логічний, які дозволили здійснити характеристику соціально-економічних причин

виникнення та збільшення масштабів сфери дії тіньового сектора економіки України; абстрактний та конкретний, що використанні у процесі визначення впливу тінізації економіки на окремі сфери господарської діяльності; статистичні методи, методи аналізу та синтезу, які застосовано для встановлення обсягів тіньової економіки та визначення окремих напрямів детінізації вітчизняної економіки; причинно-наслідковий (каузальний) метод використано з метою відображення впливу дії тіньового сектора економіки на процеси економічного зростання та економічну безпеку та визначення позитивного впливу детінізації на оздоровлення соціально-економічної ситуації в державі, переходу до економічної стабілізації та зростання; метод порівняльного аналізу дозволив розкрити вплив тіньової економіки на розвиток легальної економіки у розвинених країнах.

Теоретико-інформаційну базу дослідження склали законодавчі та нормативні акти України, періодичні видання вітчизняних і міжнародних організацій та неурядових інститутів, матеріали монографій, періодичних видань, збірки наукових статей та тез доповідей, Інтернет-ресурси; а емпіричну базу – матеріали Державної служби статистики України, Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, експертні оцінки фахівців з проблем тінізації економіки, статистичні дані з періодичних видань.

Наукова новизна одержаних результатів дослідження полягає в обґрунтуванні заходів детінізації національної економіки, які сприятимуть її стабілізації та підвищенню рівня економічної безпеки України.

Практичне значення роботи. Основні положення магістерської роботи в частині рекомендацій щодо подолання негативних наслідків процесу тінізації економіки України, значного зменшення його рівня, конкретизації заходів щодо протидії тінізації можуть бути взяті до уваги уповноваженими органами державної влади та реалізовані у їх практичній діяльності.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження оприлюднені на всеукраїнській науково-практичній конференції: “Тактичні та стратегічні пріоритети зміцнення фінансово-економічної безпеки держави” (м. Тернопіль, 2016 р.).

Структура магістерської роботи складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

У першому розділі роботи охарактеризовано сутність, структуру та визначено основні ознаки тіньової економіки, з’ясовано причини зародження та розвитку тіньової економіки, здійснено характеристику впливу тінізації на економічну безпеку держави.

У другому розділі роботи обґрунтовано методика оцінки тіньової економіки в Україні, здійснено аналіз рівня тіньової економіки в Україні та здійснено аналітичну характеристику формування тіньового сектора національної економіки макроекономічними суб’єктами.

У третьому розділі роботи охарактеризовано проблеми тінізації вітчизняної економіки та можливі заходи їх ліквідації, а також відображено зарубіжний досвід детінізації економіки та обґрунтовано доцільність його застосування в Україні.

Загальний обсяг роботи—103 сторінки. Робота містить 3 таблиці, 14 рисунків, список використаних джерел складається з 82 позицій.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

1.1. Сутність, структура та основні ознаки тіньової економіки

Для сучасного етапу розвитку національної економіки характерною особливістю є значне поширення економічних відносин, що охоплюють невраховані й незаконні види господарської діяльності. Такі відносини отримали назву тіньової економіки, масштаби якої набули такого розмаху, що становить значний вплив на всі соціально-економічні процеси, які відбуваються в суспільстві. Сьогодні до надзвичайно гострих в Україні належать проблеми тінізації національної економіки та криміналізації суспільної життєдіяльності, від ліквідації та мінімізації яких безпосередньо залежать забезпечення стабільності економічних процесів і економічного зростання, підвищення рівня добробуту громадян і зміцнення національної безпеки держави.

Історія тіньової економіки пов'язана з виникненням держави. Власне, тоді ж з'явилися окремі її ознаки. Економіку епохи Платона, Ксенофонта та Аристотеля, із врахуванням соціально-етичних норм поведінки, розподіляли на добросовісну та недобросовісну. Підвищенню тіньової ділової активності в різних формах та проявах сприяв розвиток доіндустріального суспільства і його перехід до індустріального. Тому, окремі форми капіталістичного виробництва перешкоджали легальному цеховому ремеслу. У XVI–XVIII ст. в Карибському та Середземному морях, Індійському океані процвітало піратство, а розкрадання казни та корупція були притаманні економікам усім країн світу.

Новий час узаконює деякі форми тіньового бізнесу, так, легалізується банківська справа, тобто колишнє лихварство, а також у цей період

відбувається посилення боротьби з кримінальними формами “тіні”, наприклад, комп’ютерним піратством, шахрайством, корупцією тощо.

Отож, у ХХ ст. проблематика тіньової економіки актуалізувалася й набула великих масштабів. Із 70-х рр. ХХ ст. тематика щодо тінізації економіки форм її прояву, причин виникнення та можливих шляхів мінімізації набула популярності у західних вчених-економістів, а з 80-х рр. – у Радянському Союзі. Такий інтерес був спричинений надмірністю тіньового сектору економіки та його стрімким проникненням в усі сфери суспільно-економічних відносин майже в усіх країнах світу.

Хоча масштабність проблем розвитку тіньового сектору є надмірною, але не існує єдиного підходу до визначення даної економічної категорії.

Детальне вивчення наукової літератури дозволило виділити економічний, криміналістичний та міждисциплінарний підходи щодо визначення сутності поняття “тіньова економіка” [39].

Економічний підхід акцентує увагу на етапах суспільного виробництва у тіньовому секторі, джерелах його фінансування та мотивах суб’єктів тіньових відносин.

Так, О. Ярмоленко категорію “тіньова економіка” трактує як фактично не контрольоване суспільством виробництво, розподіл, обмін та споживання товарно-матеріальних цінностей та послуг [78, с. 52].

Дане визначення акцентує увагу на функції контролю та не вказує на протиправність функціонування інституту тіньової економіки, а це, є визначальною його характеристикою. Уданому випадку удосконалення методик контролю та обліку фактично означатиме вирішення проблеми існування тіньових економічних відносин, а це положення є дискусійним.

У джерелі [70] наводиться наступне визначення: “Тіньова економіка – це система вторинних економічних відносин, що складається на базі основних виробничих відносин для отримання незаконних доходів за рахунок їх перерозподілу”.

Першоосновою тіньових економічних відносин автор визначає сферу виробництва. Сфера послуг, на жаль, залишилася поза увагою вченого.

Дослідник Ю. Іванов пропонує розглядати тіньову економіку як “сукупність навмисно приховуваних або перекручених економічних відносин, що виникають при здійсненні легальних (законно дозволених) видів діяльності шляхом порушення податкових, адміністративних, кримінальних, трудових, санітарних або інших законодавчих норм і які завдають збитків державі (суспільству) в будь-якій формі” [48, с. 399].

У даному визначенні автором ігноруються кримінальні аспекти функціонування тіньової економіки – наркобізнес, торгівля людьми, зброєю та інші.

Значний внесок у розроблення сучасних наукових підходів до з’ясування механізмів тіньової економічної діяльності зробив О. Турчинов, який запропонував визначати тіньову економіку як економічну діяльність, яка не враховується і не контролюється офіційними державними органами, а також діяльність, що спрямована на отримання доходу шляхом порушення чинного законодавства [67, с. 32].

У даному випадку прослідковується звуження кола її суб’єктів.

Більшість вчених погоджується із протиправним характером проявів тіньової економіки. У даному контексті злочинною може бути не лише діяльність, а й бездіяльність. Кримінальний Кодекс України з цього приводу чітко зазначає, що злочинна бездіяльність – це пасивна поведінка, яка полягає в невиконанні або неналежному виконанні обов’язку діяти, покладеного на відповідну особу законодавством, трудовими (службовими) обов’язками, обумовленого її попередньою поведінкою або загальноновизнаними морально-етичними правилами [37].

Трактування категорії “тіньова економіка” з позицій, переважно, економічної науки простежується й у енциклопедичних виданнях.

Наприклад, в економічній енциклопедії зазначається: “Тіньова економіка – сфера вияву економічної активності, спрямованої на отримання

доходів від здійснення заборонених видів діяльності або на ухилення від суспільного (державного) контролю та сплати податків при здійсненні легальних видів економічної діяльності” [21, с. 637].

Колектив авторів юридичної енциклопедії вказує, що “тіньова економіка – це економічні процеси (виробництво, розподіл, обмін, споживання товарів і послуг), які приховуються їх учасниками від контролю держави та суспільства і не фіксуються державною статистикою, а матеріальні результати цих процесів не потрапляють до національного валового продукту” [76, с. 507].

У межах правових концепцій, тіньову економіку розглядають як особливу сферу поведінки, зокрема злочинної, що відхиляється від норми.

Основну увагу вченими сфокусовано на дослідженні суспільно небезпечних форм економічної діяльності, запобіганні правопорушенням і боротьбі з ними правовими засобами (кримінологічний та кримінально-правовий контроль) [5].

Академік В. Богачов, аналізуючи стан тіньової економіки в Україні, справедливо відзначає, що “тіньова економіка – це не тільки ті сфери життєдіяльності суспільства, які стоять за межами економіки, наприклад, незаконна торгівля зброєю, наркобізнес, проституція та інше, а, перш за все, порушення законів, відхід від сплати податків, які спостерігаються по сутісправи, у всіх сферах підприємництва” [15].

Дослідник В. Ісправніков для віднесення економічних явищ до тіньового сектору використовує критерій протиправної діяльності й ухилення від офіційної реєстрації [24, с. 8–9].

Для визначення тіньових економічних процесів використовує поняття “ірегульована економіка”, що означає діяльність економічних агентів, які здійснюють свою господарську діяльність всупереч визначених правил та чинного законодавства або приховують її від державних органів управління та контролю [15, с. 32].

Набув поширення також міждисциплінарний комплексний підхід до визначення даного поняття.

Так, професор В. Попович вважає, що “тіньова економіка – це сукупність соціально-нейтральних або соціально-позитивних неоподатковуваних джерел доходів громадян, отримуваних від неврахованих і неоподатковуваних державою видів економічної діяльності, а також конгломерат соціально-негативних джерел тіньових доходів і антисоціальних джерел тіньових капіталів, отриманих за рахунок скоєння протиправних криміналізованих і криміногенних, але некриміналізованих тіньових діянь у тих чи інших сегментах суспільно-економічних, фінансових, цивільно-правових відносин або відносин у сфері цивільного обороту речей, прав, дій країни в цілому” [51, с. 101].

У вищенаведеному визначенні автор до структури тіньової економіки включає легальні, криміналізовані, криміногенні, але некриміналізовані види економічної діяльності. Останні, переважно, тісно пов’язані з іншими проявами тіньової економічної діяльності.

Згідно з визначенням В. Колесникова, “у найзагальнішому вигляді кримінальна економіка є взаємним зв’язком і обумовленістю певної інституційної структури (елементи якої для легальної економіки є переважно деструктивними), системами специфічно деформованих соціальних відносин (що спричиняють у суспільстві дисфункції легальних соціальних норм) та економічної діяльності, ураженої криміналізацією або суто кримінальною” [26, с. 300].

Цитуючи інформацію праці [22], зазначимо погляди зарубіжних економістів щодо сутності тіньової економіки. Е. де Сото вважає, що “тіньова” економіка – це “притулок” для тих, для кого витрати на дотримання відповідного законодавства при здійсненні господарської діяльності перевищують вигоди від досягнення своєї мети. В. Шефер стверджує, що тіньовий сектор можна визначати як ринкову систему, в якій майже без тертя здійснюється координація попиту і пропозиції.

А. Бекряшев, Н. Бекряшева, І. Белозеров, досліджують “тіньову” економіку як економічну категорію, що відображає складну систему економічних стосунків [6, с. 11]. Т. Корягіна стверджувала, що “тіньова” економіка це тінь, яку має офіційне державне господарство, і вона не є чимось самостійним по відношенню до нього та може зникнути разом із ліквідацією його недоліків або, у кращому разі, з висвітленням, тобто взяттям під жорсткий облік і контроль з боку правоохоронної системи [28, с. 110].

О. Осипенко вважає, що “тіньова” економіка – це сукупність альтернативних соціалізму економічних структур; протизаконні процеси, прямо чи опосередковано пов’язані з вилученням нетрудових доходів [40, с. 48]. У праці зазначено [54, с. 44] таке визначення: тіньова економіка – сфера прояву економічної активності, спрямованої на одержання доходів від заборонених видів діяльності або на ухилення від суспільного (державного) контролю та від сплати податків при легальних видах економічної діяльності. К. Улибін вважає, що “... тіньова економіка включає в себе всі ті види діяльності, які мають негативний, деструктивний, дефективний характер, які завдають шкоди суспільству і його членам” [69, с. 18].

В загальному під поняттям тіньової економіки розуміють господарську діяльність, яка розвивається поза державним обліком та контролем, тому не відображається в офіційній статистиці [77].

Причина розбіжності у тлумаченні цього поняття полягає в його складності та багатогранності, адже воно включає політичний, демографічний, психологічний та економічний аспекти.

Важливе значення для розуміння сутності такого складного явища як “тіньова економіка” є дослідження її структури.

Традиційне розуміння сутності тіньової економіки будь-якої країни складається з таких трьох складових:

1) кримінальна або “чорна” економіка, до якої відносять виробництво татортаргівлюзброєю, наркотиками, фальшивими ліками,

сутенерство, шахрайство – всі ті види діяльності, наслідком яких є кримінальна відповідальність;

2) “сіра” економіка, яка виникає внаслідок здійснення такої підприємницької діяльності щодо виробництва товарів та послуг, що частково або повністю приховується від оподаткування;

3) “біла” або економіка “білих комірців” – сектор економіки, де нічого не виробляється, а здійснюється перерозподіл доходів, отриманих у формі “відкатів” та хабарів з попередніх двох секторів.

Ю. Ванькович, В. Мельникова у структурі тіньової економіки виділяє три види діяльності [13; 32]:

- неофіційна економіка – охоплює легальні види діяльності, пов’язані з виробництвом товарів і послуг, які не фіксуються офіційною статистикою;
- фіктивна економіка – це діяльність, пов’язана з одержанням обґрунтованих вигід суб’єктами господарювання (хабарництво; шахрайські способи одержання грошей);
- підпільна економіка – це заборонені законом види економічної діяльності (незаконне виробництво й збут товарів і послуг; виробництво зброї, наркотиків, контрабанду; діяльність осіб, що не мають юридичного права займатися цим видом діяльності (лікарі, адвокати, які практикують без ліцензії).

Такої ж думки щодо складових тіньової економіки притримується і О. Базилінська, проте довиділених трьох складових В. Мельниковою і Ю. Ваньковичем, вона виділяє і четверту складову – прихована економіка [3, 34–38].

Як зазначено у праці [22, с. 22], Е. де Сото обґрунтував три види тіньової економіки:

1. “Друга” тіньова економіка – це заборонена законом економічна діяльність працівників офіційної економіки, яка приводить до прихованого перерозподілу раніше створеного національного доходу. “Друга” тіньова

економіка не виробляє ніяких нових товарів чи послуг, в результаті її діяльності одні особи отримують зиск за рахунок інших.

2. “Сіра” тіньова економіка – економічна діяльність з виготовлення та реалізації товарів та послуг, що дозволена законом, але не реєструється (переважно дрібний бізнес). На відміну від “другої” економіки, яка є частиною легальної та використовує її, “сіра” економіка функціонує автономно. У цьому секторі виробники або свідомо ухиляються від офіційного обліку, не бажаючи нести витрати, пов’язані з легалізацією їх діяльності, або звітування про такий вид діяльності взагалі не передбачено.

3. “Чорна” тіньова економіка (економіка організованої злочинності) – заборонена законом діяльність, пов’язана з виробництвом чи наданням заборонених товарів та послуг.

3. Варналій у своїй монографії виділяє три основні блоки тіньової економіки (рис. 1.1.).

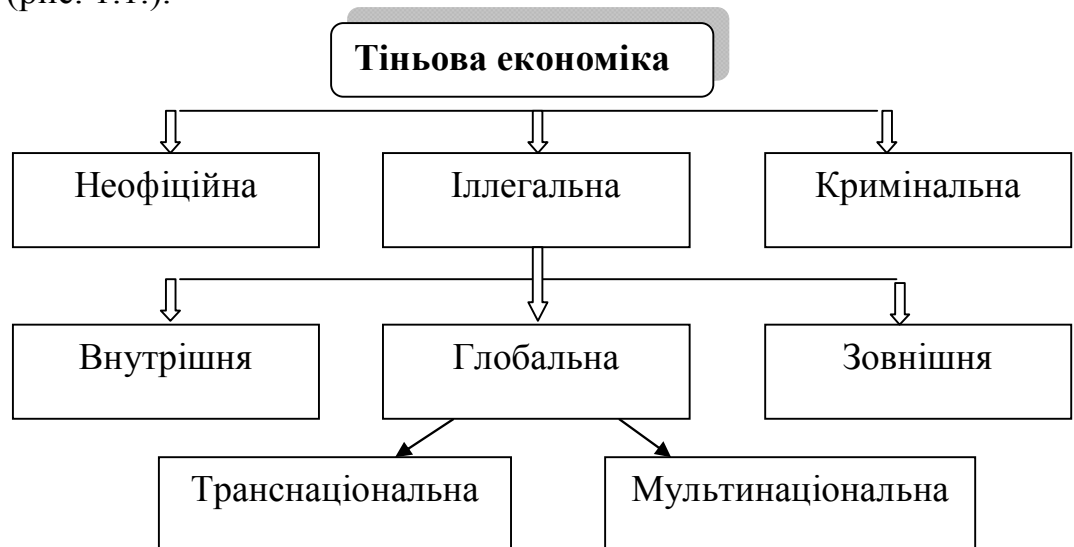

Рис. 1.1. Схема структури тіньової економіки

Джерело: [15].

Існує три сфери тіньової економіки [32]:

- неофіційна економіка – легальні види економічної діяльності, у рамках яких має місце не фіксоване офіційною статистикою виробництво товарів і послуг, приховання цієї діяльності від податків;

- фіктивна економіка – хабарництво, приписки, спекулятивні угоди й інші види шахрайства, зв'язані з одержанням і передачею грошей;
- підпільна економіка – усі заборонені законом види економічної діяльності.

Тіньова економіка існує майже в усіх сферах соціально-економічних відносин: від дрібного підприємництва до великих корпорацій або навіть центральні органи влади. Приклади можуть бути абсолютно різними. Основні з них: нелегальна заробітна плата (заробітна плата в конвертах) чи виплата зарплати не по трудовому договору, а по цивільно-правовій угоді (уникнення сплати соціальних внесків); готівкові операції, що не обліковуються; приховування доходів та/або перебільшення видатків; заниження ціни акцій корпорації при оформленні продажу контрольного пакету; хабари; “відкати”; відмивання коштів; підпільне виробництво; незаконна діяльність; шахрайство; незаконні ринки збуту (так звані “чорні ринки”). Цей перелік можна ще довго продовжувати і він постійно оновлюється за рахунок появи нових “прогалин” у законодавстві чи винахідливості шахраїв [53].

Усі вищеперераховані складові тіньової економіки характеризують її як виключно негативне явище, що завдає значних збитків економічній системі. Однак у світі склалися і альтернативні точки зору на досліджувану проблему, які надають позитивної оцінки функціонуванню тіньового сектора за певних обставин.

Швейцарський економіст Д. Кассель у 1986 році опублікував працю, в якій виокремив такі позитивні функції тіньової економіки [79]:

- 1) тіньова економіка виступає у формі “економічного мастила”, що згладжує перепади в економічній кон’юнктурі за допомогою переливання ресурсів між легальною та тіньовою економіками;
- 2) нелегальна економіка є “соціальним амортизатором”, що відповідає за зменшення небажаних для держави соціальних витрат. Неформальна

зайнятість дає можливість малозабезпеченим категоріям населення отримувати доходи, тим само зменшуючи соціальне напруження у державі;

3) тіньова економіка може бути “вбудованим стабілізатором”, що за потреби надає кошти легальному сектору економіки (неофіційні доходи використовуються для купівлі товарів та послуг легальному секторі, а “відмиті” капітали з часом обкладаються податками та приносять доходи державному бюджету).

Розрізняють такі підходи щодо віднесення різних видів діяльності до списку тіньових (рис. 1.2.):

Рис. 1.2. Підходи щодо віднесення певних видів діяльності до розряду тіньових

Джерело: побудовано за даними [41].

Аналіз інформаційних джерел з проблематики розвитку тіньового сектору економіки дозволяє зробити такі узагальнення щодо ознак тінізації в Україні (рис. 1.3.).

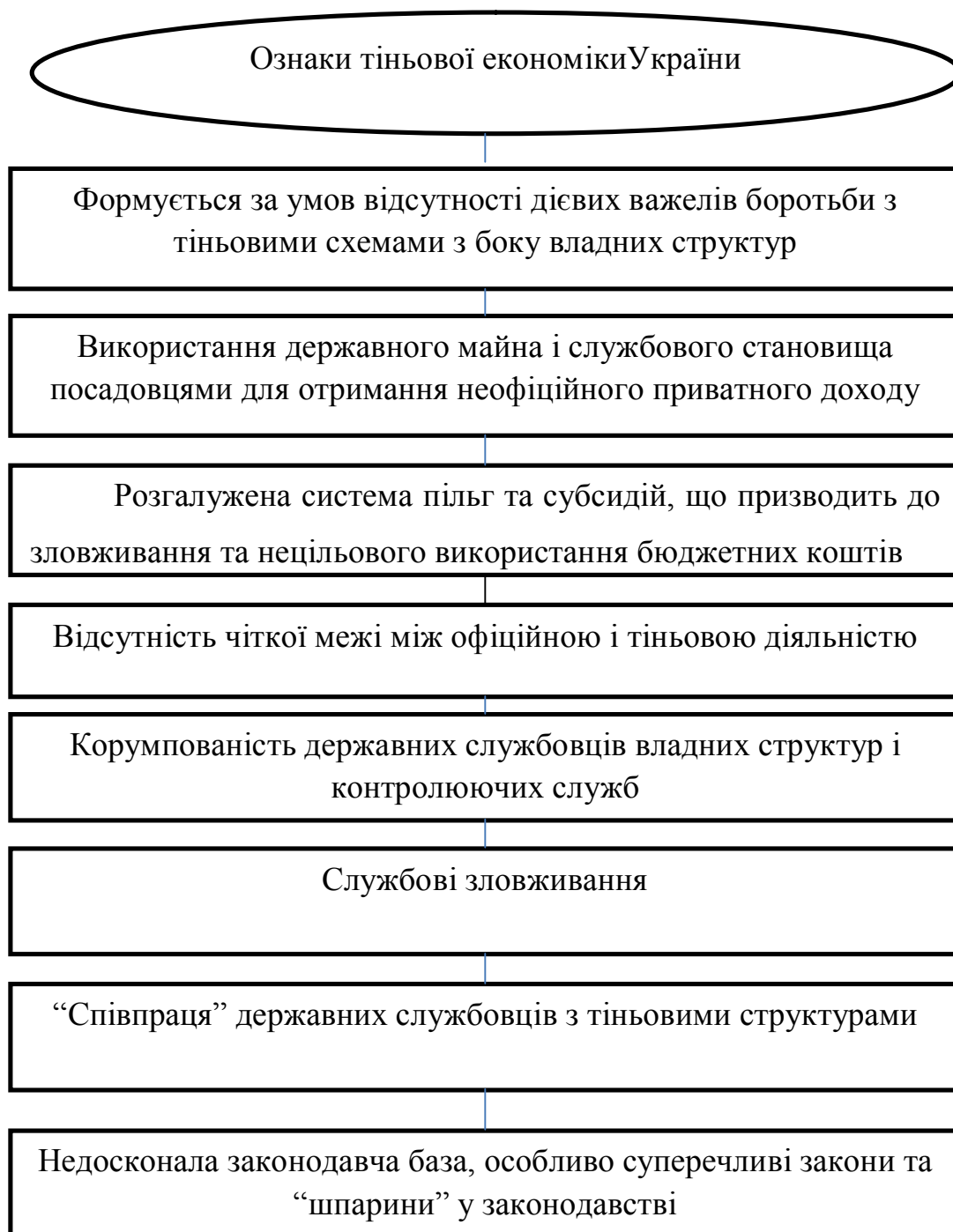

Рис. 1.3. Ознаки тіньової економіки України

Джерело: побудовано за даними [16; 41].

Отже, детальний аналіз та узагальнення наукових підходів до визначення сутності категорії “тіньова економіка” вказує на те, що даний феномен є складною соціально-економічною системою. Тіньова економіка

охоплює значну частину суспільного виробництва і визначається, в першу чергу, протиправним характером діяльності її суб'єктів.

1.2. Причини розвитку та наслідки тіньової економіки

Після з'ясування сутності тіньової економіки доцільно обґрунтувати причини, які сприяють виникненню та поширенню даного явища.

Причин існування тіньової економіки існує надзвичайно багато. Всіх їх можна виділити в 4 основні групи [53]:

- соціально-економічні причини. У переважній більшості випадків низький рівень доходів змушує людину до пошуку шляхів їх максимізації. Одним із напрямів досягнення вище обумовленого є приховування доходів (прибутків) або пошук будь-якого іншого виду діяльності, який, як правило, є легальним (це переважно стосується тих суб'єктів, хто хоче одержувати надприбутки). Також до цього можуть спонукати нерівномірність доходів та соціальна несправедливість. До економічних причин можна віднести стан національної економіки держави. Закономірною є тенденція зростання тінізації економіки під час фінансово-економічних кризових явищ та негараздів. Однією з головних причин є недосконалість податкової системи держави. Надмірний (високий) податковий тягар сприяє розвитку "тіні". До того ж, податкові механізми не є чіткими, що також є вагомою причиною тінізації економічних процесів і діяльності. Платник податків здійснює порівняння економічних наслідків ухилення від податків та санкцій, які призначаються за порушення законодавства. Чим вища ставка податків і нижчий розмір фінансових санкцій, тим вища економічна мотивація для ухилення від сплати податкових зобов'язань;

- політичні причини. Політична нестабільність та деструктивні процеси політичного середовища провокують суб'єктів економічної діяльності до приховування власних доходів. Окрім того, політичні причини прямо впливають на економіку, рівень економічної безпеки, а відтак і визначають можливості збільшення чи зменшення тіньового сектора

економіки. “Паперова тяганина” та бюрократія також провокують на дачу хабара чи на перехід до тіньової діяльності. Корупція стала величезноюрущійною силою тіньової економіки, у якій беруть участь державні службовці усіх рангів;

- правові причини. Прогалини в законодавчому полі дають провокують здійснення тіньової діяльності, мотивують людей до здійснення протиправних дій. Тому рівень “тіні” та корупційних діянь в країнах з таким непевним законодавством є досить високим. Проблемою також являється незначна відповідальність за скоєння дрібних правопорушень, економічних злочинів, ухилення від сплати податків;

- морально-етичні причини. Перш за все це ставлення громадян до тіньової діяльності та тіньової економіки. Якщо в країнах з розвинутою економікою суспільство майже ігнорує таку діяльність, то в нашій країні це виглядає цілком нормальним явищем. Це говорить про те, що тонізація вітчизняної економіки прижилася і дана проблематика носить загальнодержавний характер.

Основні чинники тінізації економіки різноманітні, але можна виділити основні з них (рис. 1.4):

- відсутність повноцінного ринкового середовища;
- незавершеність формування інституційної бази економічної політики;
- неефективність управління державною власністю і захисту прав власників;
- вади податкової системи;
- незбалансованість державної регуляторної політики;
- недосконалість бюджетної політики;
- деформація структури зайнятості;
- недоліки діяльності судової влади;

- зловживання монопольним становищем цінового характеру, корупція [41].

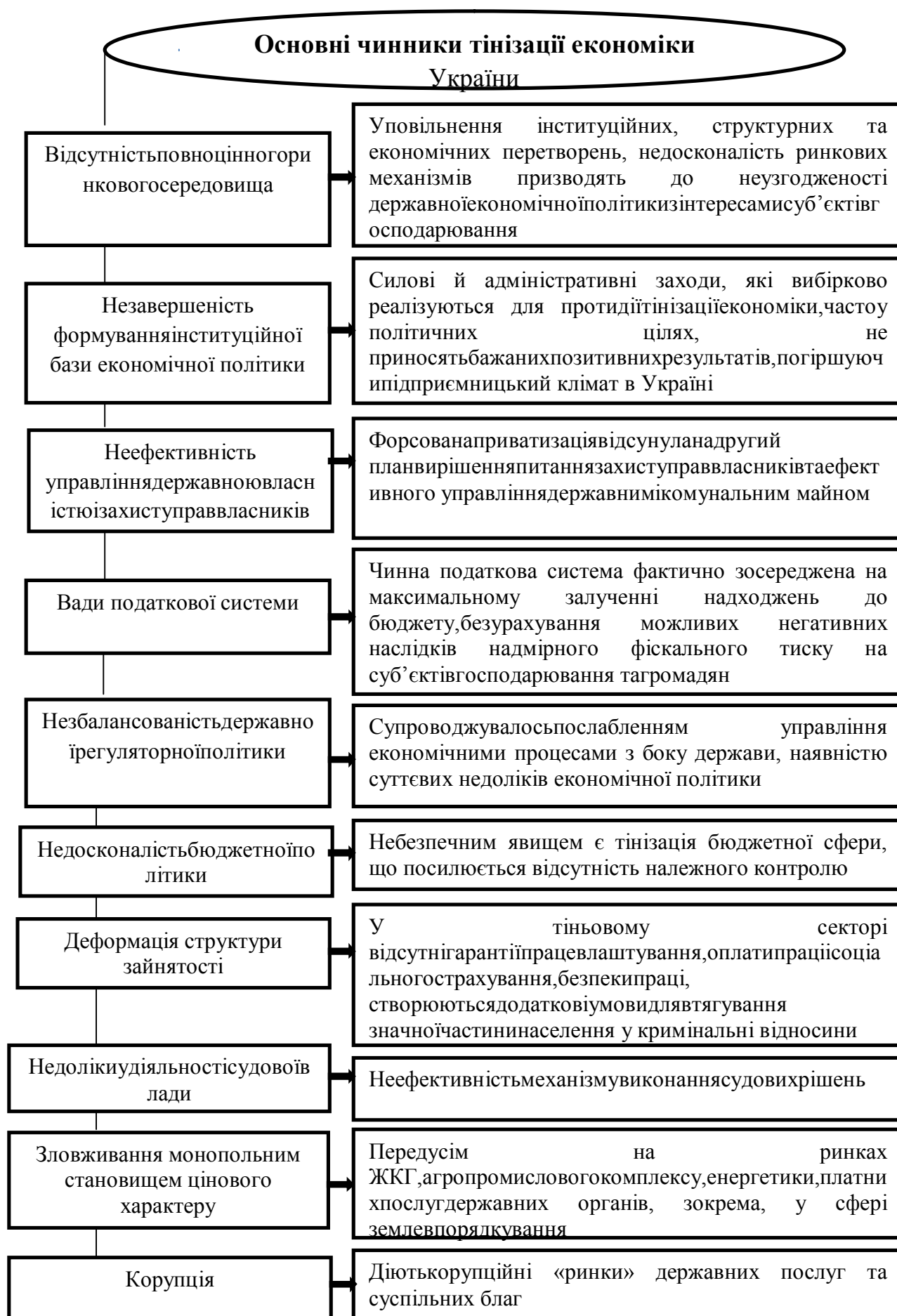

Рис. 1.4. Основні чинники тінізації економіки

Особливостями поширення тіньової економіки в Україні є [16]:

- неефективність економічної політики, низька якість державних економічних програм і результативність економічної діяльності у всіх сферах і галузях економіки;
 - недосконалість, нестабільність, неповнота, неузгодженість законодавчої бази;
 - втрата довіри до органів державної влади, визначених економічних програм, державної економічної політики, і бажання діяти, виходячи з особистих інтересів за умов неможливості одержання доходів законними методами;
 - недосконалість податкової політики; недосконалість, неповнота, нестабільність законів в сфері оподаткування;
 - високе фіскальне навантаження, надмірність навантаження на фонд оплати праці, що веде до багаторазової мінімізації офіційної заробітної плати і здійснення доплат готівкою;
 - низький рівень офіційної заробітної плати у державному економічному секторі, в державних установах та організаціях, низькі пенсії та соціальні виплати; надвисокий, відносно офіційних доходів, рівень цінової градації на споживчі товари і послуги;
 - низький рівень життя людей і соціального захисту переважної більшості населення країни;
 - політична напруженість та нестабільність в державі;
 - надзвичайно високий рівень корупції.

За наявності значних обсягів тіньової економіки відбувається (рис. 1.5):

1. Неефективність управління державними (публічними) фінансами в Україні.

Однією з головних причин відтоку бюджетних коштів до тіньового сектора економіки є неефективне управління державними (публічними)

фінансами. В сфері державних фінансів існують умови, які сприяють розвитку тінізації економіки України за такими напрямками: державна система планування доходів та видатків бюджету, розподіл бюджетних коштів через державні закупівлі, система державного фінансового контролю і бухгалтерський облік витрат.

Рис. 1. 5. Негативність впливу тіньової економіки на фінансово-економічний сектор

Виведення бюджетних коштів в тінь на етапі планування бюджетних витрат здійснюється через включення завищених та необґрунтованих витрат (штучне підвищення вартості проектів).

Спостерігається відсутність єдиної інформаційної та аналітичної бази з цінами в регіонах, норм, нормативів на роботи та послуги, стислість строків розгляду бюджетних заявок при здійсненні планування державних витрат, що дають можливість для окреслення завищених та необґрунтованих витрат і встановлення системи “відкатів”.

Варто відзначити декілька факторів, які сприяють виведенню державних грошових коштів у тіньовий оборот: 1) відсутність чи недостатнє впровадження системи управління ризиків при здійсненні планування та виділення бюджетних коштів (створюються умови, при яких додаткові кошти виділяються саме тим державним органам, за котрими були виявлені значні порушення); 2) відсутність чи розмитість відповідальності за необґрунтоване та неефективне планування державних витрат, встановлення завищеної вартості інвестиційних проектів та поточних витрат на усіх стадіях формування даної вартості за наявності негласних винагород при прийнятті таких рішень; 3) відсутність чітко окреслених стандартів описів товарів, технічних характеристик (робіт, послуг), встановлених норм та нормативів при плануванні грошових коштів не дозволяє здійснити перевірку достовірності наданих робіт і послуг, що включаються до бюджетної заявки [52, с. 97].

Також однією з сфер існування тіньової економіки можна визнати сферу державних закупівель. Окремими причинами порушень у цій сфері є: складність існуючого механізму допуску потенційного постачальника до державних закупівель (численність необґрунтованих вимог); відсутність єдиного автоматизованого контролю за усіма стадіями, починаючи з утвердження і розміщення на веб-порталі плану державних закупівель. Проведення електронних державних закупівель дає змогу організаторам на певних етапах впливати на кінцеві підсумки державних закупівель і не дозволяє уповноваженим органам часно відслідковувати правильність та законність організації роботи і запобігати порушенням на усіх стадіях.

Численність причин відтоку державних коштів у “тінь” впливає з діючого державного фінансового контролю і бухгалтерського обліку витрат: занижений рівень контролю за бюджетними коштами з причини децентралізованого бухгалтерського обліку витрат. Існування механізму самостійного здійснення бюджетними організаціями бухгалтерського обліку, формування балансу, звітності, застосування різних облікових методів

значно мінімізує контроль за потоками бюджетних коштів; спотворення бухгалтерської звітності, у тому числі, заниження отриманих доходів шляхом невірності відображення результатів фінансово-господарської діяльності, реалізація угод без належного оформлення документів та ін., також є способом виведення бюджетних коштів у тіньовий оборот [52, с. 122].

2. Недосконалість фіскального адміністрування.

Неефективна або недостатньо ефективна робота фіскальних органів державної влади підвищує можливість ухилення платників від сплати податкових і митних платежів шляхом застосування різноманітних махінацій, утворення підставних фірм для переведення у готівку тіньових доходів, контрабанди тощо.

Незаконне виробництво і реалізація підакцизних товарів. Кримінальність в області незаконного виробництва і реалізації підакцизних товарів має тенденцію до посилення. Товари реалізуються без акцизних марок чи з недійсними марками. Процвітає торгівля акцизними марками (державного виготовлення і підробленими) [16].

Нелегальний вивіз капіталу за межі держави та маніпулювання цінами у цілях зниження оподаткованого доходу. Найбільш поширеним способом виведення капіталу за межі країни є трансферне ціноутворення усередині транснаціональних корпорацій. Окрім виведення капіталу за кордон, трансферне ціноутворення сприяє ухиленню від сплати податків.

Відсутність належного контролю з боку уповноважених державних органів у сфері торгівлі. Стимулюючими факторами задля створення тіньового сектора економіки у сфері торгівлі є незаконна підприємницька діяльність, також відсутність правдивої чи достовірної інформації про обсяги продажів, найменування і походження товарів, постачальників, реалізаторів і покупців.

Відсутність такої інформації призводить до спотворення отримуваних доходів від реалізації товарів, робіт і послуг, неодноразових перепродажів,

збільшення вартості товарів, а також реалізації контрабандної і контрафактної продукції [75].

3. Нерозвиненість безготівкових розрахунків.

Нерозвиненість банківської системи також вважається однією з причин тіньового обороту в фінансовому секторі. Зокрема, здійснення значної частини платежів в готівковій формі, наприклад, у продуктових магазинах, перукарнях, кафе, аптеках, громадському транспорті й інших місцях призводить до втрати бюджетами значних обсягів податкових платежів [11, с. 231].

У даному контексті одним із ефективних методів зниження частки неврахованих грошових потоків виступає стимулювання і розвиток електронних безготівкових платежів й електронних систем переказів коштів. Кожен платіж, який здійснений безготівковим способом, фіксується в автоматизованих інформаційних системах банків і організацій, що здійснюють певні види банківських операцій, відбивається у системі бухгалтерського обліку, при необхідності, підлягає контролю та моніторингу уповноваженими державними органами.

Обсяги збитків, які наносяться правопорушеннями на ринку фінансових інструментів і в сфері електронних операцій, також мають тенденцію збільшення. До таких правопорушень варто віднести незаконні операції із цінними паперами, підробки векселів та банківських гарантій, використання підроблених (фальшивих) кредитних карток й чеків (у тому числі міжнародних платіжних систем, таких як Visa, MasterCard, American Express), несанкціонований доступ до комп'ютерних банківських систем [11, с. 240].

4. Високі витрати щодо ведення легальної підприємницької діяльності (бізнесу).

На сьогоднішній день в нашій країні одним із найбільш складних та малоефективних регуляторів фінансово-економічної діяльності є процес надання суб'єктам господарювання різного роду дозволів. Зауважимо, що

через таку дозвільну систему регулюється майже увесь спектр видів економічної діяльності.

5. Порушення у сфері зовнішньоекономічної діяльності і слабка міжвідомча взаємодія.

На даний час корупція у митних органах є поширеним явищем, так як йде взаємовигідний процес між отримувачем послуг та тим, хто їх надає. Учаснику зовнішньоекономічної діяльності простіше дати незаконну винагороду, аніж дотриматися усіх митних формальностей і сплатити необхідні платежі. Такі порушення викликані, у тому числі, високими ставками митних зборів на деякі види товарів і бар'єрами, що виникають перед господарюючим суб'єктом при імпорті товарів на територію країни [75].

Все більш організований і масштабний характер набуває контрабандна діяльність, вдосконалюється механізм її функціонування. Стали частішати випадки зміни найменування декларованих вантажів у митних документах, перевищення кількості фактично вивезених чи ввезених вантажів порівняно із зазначеними у митних деклараціях тощо. Залишаються чималими обсяги незаконного ввезення на територію країни спирту, тютюнових виробів, нафтопродуктів, низькопробних товарів широкого вжитку, неякісних продуктів харчування.

6. Недосконалість законодавства у сфері економічних злочинів, корупція у державних органах і низький рівень правової культури.

Недосконале законодавство та слабкий контроль за дотриманням нормативно-правових актів сприяють створенню умов виникнення адміністративних бар'єрів задля розвитку бізнесу і ґрунт для протиправних дій з боку державних службовців і представників бізнесу [74].

7. Приховане безробіття.

Певний внесок у зростання тіньової економіки складають приховане безробіття та неформальна зайнятість. В Україні прослідковується високий рівень неформальної економічної діяльності, що при усіх недоліках зіграла

ідосі відіграє деяку позитивну роль щодо вирішення проблем безробіття й бідності. Особливо значний рівень неформальної зайнятості прослідковується в сфері будівництва, транспорті, виробництві харчових продуктів, сезонних сільськогосподарських роботах, вуличних продовольчих та речових ринках [52, с. 381].

Існування надмірного тіньового сектору економіки формує ряд небажаних наслідків для України [16], що відображені нами на рис. 1.6.

Рис. 1.6. Наслідки тіньової економіки України

Джерело: побудовано за даними [16].

Одним з найнебезпечніших наслідків розвитку тіньової економіки є криміналізація суспільства: збільшення кількості економічних злочинів, широкомасштабний розвиток організованої злочинності, що веде до втрати

державою своїх регулюючих, контрольних та інших соціально важливих функцій.

1.3. Характеристика впливу тінізації на економічну безпеку держави

Становлення національної державності має на меті формування сучасної європейської країни із розвинутою економікою, яка спроможна задовольнити соціальній матеріальні потреби своїх громадян. Економічні інтереси, безумовно, є частиною національних інтересів країни. Поряд з тим, в умовах сьогодення економіка вважається найбільш вразливим елементом безпеки будь-якої держави. Ефективна система економічної безпеки держави є стратегічним орієнтиром існування кожної держави, тому її забезпечення є пріоритетним завданням.

Варто зазначити, що у радянські часи не лише в Україні, але й в усіх інших колишніх республіках не використовувалося поняття “економічна безпека”. Як, вважалося, уцьому не було необхідності, оскільки радянську економіку рахували ефективною.

Нині

Україні та в інших країнах із трансформаційною економікою усвідомлюється необхідність забезпечення та дотримання економічної безпеки.

Проблема економічної безпеки – одне з проявлень національної безпеки, її структурний елемент.

Економічна безпека держави являє собою захист національних економічних та соціальних інтересів держави й суспільства на основі досягнення стабільності та поступального розвитку економіки з урахуванням забезпечення суспільних потреб як на рівні держави, так і на рівні регіонів, господарюючих суб'єктів, окремих громадян; їх захист

від впливу негативних внутрішніх та зовнішніх факторів. Захисту і реалізації економічних інтересів, забезпеченню економічної безпеки заважають різноманітні загрози.

Загроза економічній безпеці – дія факторів, атака ж ситуації й умови, які складаються в результаті цих дій, що виходять із внутрішніх та зовнішніх джерел небезпеки, відносно життєво важливих інтересів особи, фірми, регіону, суспільства і держави. Загрози економічній безпеці щільно пов'язані з економічними інтересами держави, а також з інтересами за межами її території. В

залежності від виду джерел небезпеки розрізняються внутрішні та зовнішні загрози. Загроза діє головним чином у відповідній сфері економічних інтересів, але негативний вплив її розповсюджується на інші економічні інтереси. Хоча можна виділити загрози, що діють одночасно на значну кількість економічних інтересів. Найважливішою загрозою економічній безпеці країни є наявність або подальший швидкий розвиток тіньової економічної діяльності, значне збільшення її обсягів, ускладнення видів її діяльності тощо. Тому актуальним є питання щодо визначення напрямів впливу чинників тіньової діяльності на показники економічної безпеки.

Як було зазначено попередньо, сектор тіньової економіки – це структурно-логічний метод поділу тіньової економіки на неофіційний, прихований і підпільний (кримінальний) сектори.

Неофіційний (свідомо не враховуваний державою) сектор тіньової економіки – сукупність соціально-нейтральних та соціально-позитивних неоподатковуваних джерел доходів громадян, отримуваних від невраховуваних і неоподатковуваних державою видів економічної діяльності (робота на присадибних ділянках, ремісництво, малоповерхове будівництво громадян, отримання чайових, догляд за дітьми, прибирання житла за плату, випадкові епізодичні підробки незначною оплатою тощо). До неофіційної економіки

відноситься також економіка домашніх господарств, яку ми розуміємо як приватні господарські одиниці, діяльність яких спрямована на задоволення власних потреб.

Домашні господарства, виробляючи продукти харчування, займаючись переробкою с/г продукції, її транспортуванням, продажем тощо, можуть мати у приватній власності засоби виробництва, за допомогою яких вони задовольняють власні господарські потреби, а також продавати залишки на ринку. Прибуток вони розподіляють на приватне споживання та приватне заощадження. Така діяльність не створює економічної небезпеки для країни, навіть неможливо створити економічної загрози, навпаки, в трансформаційних умовах вона дає чималу користь суспільству. По-перше, суб'єкти господарської діяльності самозайняті; по-друге, населення самостійно вирішує свої потреби у продуктах харчування, одязі тощо. За офіційними даними, щоденна дві-чотири години працює кожна дієздатна людина у власному домогосподарстві створює 10–15 % ВВП.

Державі в таких умовах економити ресурси для власної цільової діяльності, збільшуючи витрати на освіту, медицину. Бюджетне фінансування науки та інноваційної сфери тощо. Тобто в сучасних умовах не врахування офіційною статистикою доходів від домогосподарств не можуть загрожувати економічній безпеці країни, оскільки з точки зору прав така діяльність не несе у собі суспільної небезпеки. Разом з тим, домогосподарства, нагромаджуючи власні кошти, починають удосконалювати власні засоби виробництва через введення новітніх технологій у приватному господарстві, поліпшують якість виробленої продукції, збільшують масштаби виробництва, що зрештою призводить до необхідності збільшувати кількість зайнятих у домогосподарствах. Отже, “економіка для себе” (Е. Гоффлер) починає перетворюватися на економіку для суспільства, з “невидимої” на видиму, офіційно враховану статистикою та оподатковану.

Таким чином, можна визначити межу, за якою частина економіки домогосподарств може перетворитися на тіньову економічну діяльність, яка в нашому розумінні може називатися позаподатковою, тобто яка є нелегальною, створюється у власній оселі, але з якої не сплачуються податки.

Визначення цієї мети потрібно не стільки для того, щоб дізнатися, існує чи ні позаподаткова економіка, скільки для визначення наявності чи відсутності загрози економічній безпеці країни.

Показники високого рівня тіньової економіки наприкінці 90-х – початку 2000 років засвідчили спроможність існування української економіки за високого рівня її тінізації. Отже, потрібно визначити не стільки обсяги “тіньової частки” у ВВП країни, скільки критичну межу тінізації трансформаційних економік, за якою може настати колапс економіки та втрата державності. Знайшовши оптимальне співвідношення між легальною та тіньовою економікою, держава зможе впливати на це співвідношення з метою детінізації економіки.

Щодо прихованої економіки, до якої належить легальна, але офіційно не показана, то тут існує можливість прискореного накопичення капіталу з метою ведення прихованого бізнесу, тому політика у сфері безпеки в цій ситуації: по-перше, має спрямовуватися не на заборони і обмеження, а на реформування податкової системи з метою створення більш вигідних умов для легальної економіки; по-друге, з метою детінізації прихованої економіки як частини тіньової економіки необхідно послідовно реформувати систему соціального захисту населення, щоб його гарантований рівень безпосередньо залежав від внесків працівників і підприємців на особисті пенсії і рахунки і рахунки медичного страхування.

Виходячи зі сказаного, можна дійти висновку про те, що прихована частина тіньової економіки може нести економічну загрозу, а не економічну небезпеку для суспільства. Це можна пояснити відсутністю в трансформаційних економіках

стало горинкового інституційного середовища, що створює можливість для ведення бізнесу в “тіні”. Практика засвідчує, що держава впливає на економічний розвиток, реалізуючи бюджетну, податкову, грошово-кредитну та соціальну політику.

А дослідивши механізми взаємодії тіньової економіки з легальною економікою, можна впевненіше здійснювати політику детінізації.

Як вже зазначалося, різні структурні елементи тіньової економіки по-різному впливають на життєдіяльність суспільства. Найнебезпечнішою є підпільна (кримінальна) економіка, яка має антисоціальний, злочинний, а відтак, виключно деструктивний характер. Небезпека її розвитку полягає у наступному (рис. 1.7.).

Специфічною формою прояву тіньової економіки в Україні останнім часом стало рейдерство – силове захоплення або поглинання підприємств. В Україні рейдерство набуває вражаючих масштабів, надмірного цинізму та агресії. Воно має цілу низку негативних наслідків: негативно впливає на підприємницький клімат; дестабілізує роботу вітчизняних підприємств; руйнує трудові колективи; формує несприятливий інвестиційний клімат та між країни тощо.

Рейдерство – вороже поглинання, перехват оперативного управління або власності підприємства за допомогою спеціально ініційованого бізнес-конфлікту.

Мета рейдерства, як правило, перерозподіл чужої нерухомості, а тому воно приносить значні прибутки загарбникам.

Рейдерство у сучасному розумінні – недружнє поглинання компанії і перерозподіл власності й корпоративних прав. Іншими словами, рейдерство – це недружнє, поза межами дії цивільного законодавства, спрямоване проти волі власника, захоплення чужого майна на користь іншої особи, встановлення над майном повного контролю нового власника в юридичному та фізичному розумінні з використанням корупційності чиновників та (або) із застосуванням сили.

Недружні поглинання “по-українськи” найчастіше зводяться до силових захоплень підприємств під прикриттям законних або псевдо законних підстав. Така практика була запозичена в Російській Федерації, де рейдерські захоплення поширені більш широко й відпрацьовані до дрібниць.

Рис. 1.7. Наслідки впливу підпільної (кримінальної) економіки на економічну безпеку держави

Джерело: побудовано за даними [16].

Ситуація в Україні, відносно рейдерства набула системного та загальнонаціонального характеру. Надумку членів Антирейдерського союзу підприємців України, така ситуація стала можливою через бездіяльність законодавчої, виконавчої та судової гілок влади щодо усунення рейдерської загрози та відсутність рішучих дій із захисту прав власників.

Рейдерство сьогодні залишається безкарним з боку держави.

На практиці існують чотири основні способи захоплення підприємства: через акціонерний капітал, кредиторську заборгованість, органи управління та оспорювання підсумків приватизації.

Захоплення через акціонерний капітал свідчить про те, що він сильно розпорошений або недостатньо контролюється. Початком атаки є скупка акцій. Як правило, рейдери планують купити близько 10–15% акцій. Сама ця кількість є достатньою, щоб ініціювати проведення зборів акціонерів з “потрібним” порядком денним, наприклад зміною керівництва підприємства.

Акціонерне товариство, власником якого є трудовий колектив, – найпривабливіший об’єкт для рейдера. Одержуючи невисокі зарплати, працівники без особливих коливань продають свої цінні папери тому, хто пропонує ціну в 5-10 разів більше від номінальної вартості.

У другій половині 90-х найбільш популярним способом було відбирання власності через кредиторську заборгованість. Застосовується він і сьогодні.

Прострочені борги підприємств скуповуються явдрібних кредиторів за низькими цінами, потім консолідується й пред’являються до одночасної виплати. Нездатність підприємства розраховуватися за своїми обов’язками дає підставу для початку процедури банкрутства або санації з усіма наслідками, що випливають з цих процедур.

Однією зі слабких сторін підприємства, яким зацікавились рейдери, може бути наймане керівництво. Наділений значними повноваженнями директор може сприяти швидкому виведенню майна з підприємства на підконтрольні рейдеру структури. Таким чином, власник підприємства може залишитися з акціями, які нічого не варті. Переконати керівництво діяти на користь рейдера можна різними способами: від звичайного підкупу до підсажування на “гачок” шляхом шантажу, кримінального переслідування та погроз. Приватизація багатьох об’єктів в Україні у свій час проводилася недостатньо прозоро, в

окремих випадках – з порушенням законодавства. Більшого – приватизація деяких підприємств в Україні проводилася за класичними рейдерськими схемами. Громадськість сьогодні найчастіше вважає, що той, хто вже володіє підприємством, є його законним власником, а той, хто хоче встановити свій контроль, рейдер. Таким чином, проблема рейдерства комплексною і лише одним введенням кримінальної відповідальності за силою (найпростіший) варіант рейдерства не вирішити. Отже, необхідним є впровадження систематичних заходів.

Крім рейдерства, виразним виявом підпільної економіки є корупція – одна з найбільших економічних небезпек в Україні. У широкому розумінні корупція є складним соціально-економічним (насамперед соціальним) явищем, що виникає в процесі реалізації тіньових економічних відносин між посадовими особами та іншими суб'єктами з метою задоволення особистих інтересів через комерціалізацію суспільних благ і цінностей. У вузькому розумінні корупція – це комерціалізація посадовими особами своїх функціональних обов'язків.

Дослідження корупції в Україні стає актуальним як з точки зору оцінки ефективності проведення реформ у сфері оподаткування, так і з точки зору становлення інституту громадської думки в частині її адекватності реальним процесам, що відбуваються в економіці. Громадська думка, перетворена на “криве дзеркало” антикорупційних реформ, стає фактором ризику їх ефективності.

Тіньовий сектор економіки “підриває” ефективність державних механізмів стимулювання економічних процесів.

Надмірні обсяги тіньової економіки є чинником збільшення наявних в економіці негараздів та дисбалансів, залишаються найбільшим викликом економічній безпеці держави. Підтвердженням цього є існування стійкої зворотної залежності між показниками рівнів економічної безпеки і тіньової економіки України (рис. 1.8.).

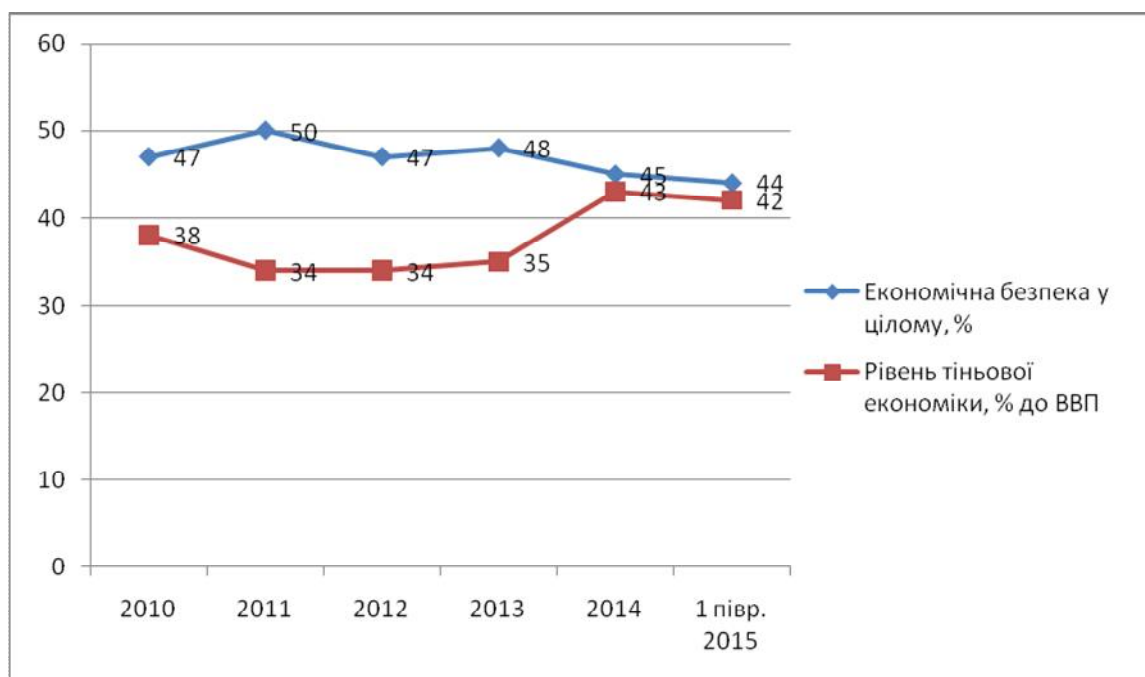

Рис. 1.8. Рівні економічної безпеки та тіньової економіки України, %

Джерело: побудовано за даними [59].

Внаслідок надмірних обсягів тіньової економіки відбуваються негативні процеси в економічному середовищі, що провокують нестабільність його функціонування та негативно впливають на забезпечення економічної безпеки держави:

1) у виробничій сфері зниження цін на продукцію підприємств легального сектору економіки зумовлює зниження інвестицій в основний капітал та відсутність інновацій та інноваційної діяльності, що провокує зниження продуктивності праці, старіння основного капіталу, зниження конкурентоспроможності продукції, зниження обсягів виробництва, зростання витрат в собівартості готової продукції, а в кінцевому підсумку, зумовлює переміщення підприємців до тіньового сектору економіки, зниження доходів державного бюджету, зростання його дефіциту та державного боргу, відмирання галузей, що виробляють кінцевий продукт та прискорення розвитку сировинних галузей, орієнтованих на експортні ринки, залежність внутрішнього ринку кінцевої продукції від імпорту;

2) зниження доходів держбюджету є передумовою зростання його дефіциту та державного боргу, зниження державних інвестицій, що призводить до зростання податків та адміністративного тиску на бізнес, зниження конкурентоспроможності продукції підприємств легального сектору економіки, зростання соціальної напруги, і як наслідок – переміщення підприємців в тіньовий сектор економіки;

3) у сфері обміну захват внутрішнього ринку кінцевої продукції підприємствами тіньового сектору економіки та іноземними виробниками призводить до втрати внутрішнього та зовнішнього ринків кінцевої продукції легальними вітчизняними виробниками, перетворення в постачальника сировини та напівфабрикатів для іноземних ТНК, перетворення в споживача кінцевої продукції іноземного і тіньового виробництва, що веде до відтоку вільноконвертованої валюти за кордон;

4) у сфері споживання зростання соціальної диференціації суспільства призводить до зниження обсягу споживання, росту криміналізації економіки, росту тіньового сектору економіки, що зумовлює зниження рівня життя та зростання соціальної напруги, як наслідок – незадоволення населення та політичні потрясіння;

5) відсутність захисту прав приватної власності спричиняє рейдерські захвати підприємств, відсутність стимулів інвестування (в першу чергу в основний капітал), відтік капіталу за кордон, орієнтування бізнесу на галузі з швидким оборотом капіталу (в першу чергу нематеріальна сфера), відсутність інновацій, що призводить до старіння основного капіталу та зниження інвестиційних можливостей економіки, зниження конкурентоспроможності продукції, і як підсумок - переміщення підприємців в тіньовий сектор економіки, зниження зацікавленості в створенні та розвитку бізнесу, зниження доходів державного бюджету, зростання його дефіциту та державного боргу;

6) у сфері зайнятості зростання безробіття, припинення заходів з підвищення кваліфікації на підприємствах легального сектору економіки,

міграція найбільш кваліфікованих робітників в тіньовий сектор економіки зумовлюють розвал системи підвищення кваліфікації та перекваліфікації робітників, зниження якості робочої сили, зростання міграції робочої сили закордон, збільшення соціальної диференціації суспільства, що призводить до декваліфікація робочої сили, послаблення трудової мотивації робітників, росту криміналізації економіки, зростання соціального навантаження на державний бюджет, як результат – втрата конкурентоспроможності національної економіки, зростання дефіциту державного бюджету та державного боргу, зростання соціальної напруги в суспільстві, подальший ріст тіньового сектору економіки.

Висновки до розділу 1

Тіньова економіка – це заборонена законом діяльність з виробництва товарів і послуг, що здійснюється з метою збагачення, а також правомірна ринкова економічна діяльність, результати якої частково або повністю не враховуються в державній звітності та оподаткуванні. З даної дефініції випливає багатогранність проявів тіньової економіки від неврахованої або прихованої діяльності до кримінальних дій, що суперечать правовим нормам суспільства.

Загальне розуміння тіньової економіки обумовлене і морально-культурними особливостями різних країн, народів, організацій.

Тіньова економіка складається з таких трьох складових: кримінальна або “чорна” економіка (виробництво татортів, зброєю, наркотиками, фальшивими ліками, сутенерство, шахрайство), “сіра” економіка (виникає внаслідок здійснення такої підприємницької діяльності щодо виробництва товарів та послуг, що частково або повністю приховується від оподаткування), “біла” або економіка “білих комерців” (нічого не виробляється, а здійснюється перерозподіл доходів, отриманих у формі “відкатів” та хабарів з попередніх двох секторів).

Головними причинами тінізації національної економіки є: недовіра до влади та недовіра до управлінських рішень, геополітичні конфлікти, висока корупція, складні бюрократичні процедури, недосконале інституційне та законодавче забезпечення, надмірне податкове навантаження та неефективне адміністрування податків загалом, високий рівень безробіття та відсутність економічних стимулів до легального працевлаштування, недосконалість судової та правоохоронної систем.

Усі вищеперераховані складові тіньової економіки характеризують її як виключно негативне явище, що завдає значних збитків економічній системі та

негативно впливає на прийнятний рівень забезпечення економічної безпеки держави.

РОЗДІЛ 2

АНАЛІЗ ТІНЬОВОГО СЕКТОРА ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

2.1. Методика оцінки тіньової економіки в Україні

Масштабність тіньової економіки породила велику кількість методів її дослідження. Виявити та виміряти явище, яке навмисно приховується, надзвичайно складно. Оцінювання тіньового сектору економіки – це надзвичайно складний і широкомасштабний процес. Останнім часом в офіційних виданнях, у науковій літературі та в засобах масової інформації оприлюднено велику кількість найрізноманітніших оцінок обсягів тіньової економіки.

Зауважимо, що сучасні методи оцінки тіньової економіки можна умовно об'єднати у дві великі групи: методи мікрорівня і методи макрорівня.

До методів мікрорівня належать [68]:

1) опитування населення, експертів та вибірккові обстеження суб'єктів економічної діяльності;

2) аналіз податкових перевірок і даних правоохоронних органів. За допомогою цього методу з усіх перевірених платників податків виявляється кількість порушників, що приховують частину отриманих доходів. Припускаючи, що вибірка є репрезентативною стосовно всіх платників податків, розраховується загальний неврахований дохід по країні в цілому;

3) спеціальні методи економіко-правового аналізу. З цих методів можна виділити три види: метод бухгалтерського аналізу, метод документального аналізу, метод економічного аналізу.

Метод бухгалтерського аналізу передбачає дослідження бухгалтерського обліку для виявлення облікових невідповідностей та відхилень. Метод документального аналізу – це дослідження бухгалтерських

документів на наявність невідповідностей у зовнішньому оформленні та змісті облікових документів. Метод економічного аналізу дозволяє виявити причини відхилення від нормальної економічної діяльності.

Недоліки методів мікрорівня полягають в тому, що вони можуть надати тільки точкову оцінку тіньової економіки. З іншого боку, перевагою цих методів є те, що вони можуть надати детальну інформацію про обсяг неофіційної економічної діяльності у виробничому секторі, а також про структуру і напрями діяльності тих, хто працює у тіньовій економіці.

До методів макrorівневої оцінки належать [68]:

1) метод аналізу розбіжностей даних офіційної статистики. У найбільш часто використовуваному варіанті цього методу аналізується різниця між валовим внутрішнім продуктом, розрахованим як сукупний дохід від виробничої діяльності, і загальними видатками на купівлю товарів і послуг. Перевищення другого показника над першим буде свідчити про наявність неврахованих доходів, які були отримані в ході тіньової діяльності;

2) метод оцінки неврахованої вартості. Для оцінки тіньової економіки проводиться перевірка на достовірність офіційних рахунків створення і використання ВВП, виявляються протиріччя, простежується зміна вартісних показників у процесі створення доданої вартості з урахуванням зміни обсягів продукції, яка випускається в натуральному виразі. Дані уточнюються шляхом вибіркової перевірки і спостережень;

3) монетарні методи, які застосовуються при аналізі процесів, пов'язаних з попитом на гроші, оборотністю і формою використання грошових коштів. Ці методи базуються на врахуванні особливостей обертання грошової маси при обслуговуванні офіційної і тіньової економік;

4) економетричні методи базуються на припущенні, що підпільна діяльність є наслідком високих ставок податків і готівкові кошти використовують в основному в тіньових операціях. Ця група методів, як правило, застосовується для оцінки тіньової економіки промислово розвинених країн;

5) структурні методи засновані на використанні інформації про розміри тіньового сектору в різних сферах економічної діяльності: а) в експертному методі на основі існуючої інформації експертним шляхом визначаються розміри тіньової економіки в кожній галузі виробництва товарів і послуг. Оцінка розмірів усієї тіньової економіки країни здійснюється шляхом зважування розмірів тіньової економіки в окремих секторах з частками цих секторів у ВВП; б) метод зіставлення галузей ґрунтується на припущенні, що рівні тінізації окремих галузей пропорційні рівню тінізації всієї економіки і співвідношення галузевих рівнів тінізації змінюється незначно;

б) до спеціальних методів оцінки обсягів тіньової економіки належать метод оцінки за показником зайнятості та метод стійких взаємозв'язків: а) метод оцінки за показником зайнятості заснований на припущенні, що зниження офіційного рівня зайнятості викликає переміщення робочої сили з офіційного сектора у тіньовий. Для оцінки розмірів тіньової економіки щодо валового внутрішнього продукту на основі даних про зайнятість в тіньовому секторі необхідно визначити продуктивність праці в цьому секторі, що досягається за допомогою опитувань і обстежень; б) метод стійких взаємозв'язків передбачає визначення обсягів тіньової економіки як різниці між реальним (з урахуванням тіньової економіки) і офіційним ВВП. При цьому реальний валовий внутрішній продукт розраховується через показник питомого енергоспоживання. Такий підхід є особливо прийнятним для країн з перехідною економікою, зокрема України.

Також необхідно звернути увагу на методики оцінки масштабів тіньової економіки, які були безпосередньо впроваджені в Україні. Існують дві офіційні методики оцінювання обсягів тіньової економіки України: методика Державної служби статистики України та підхід Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. Держстат України розробив та регулярно використовує методику визначення обсягів тіньової економіки в рамках Програми розвитку системи національних рахунків. Основна мета – моніторинг тенденцій тіньового сектору економіки на щорічній основі. За

допомогою цієї методики стає можливим оцінити обсяги тіньового виробництва на загальнонаціональному рівні. Підхід Міністерства економічного розвитку і торгівлі України до оцінювання розміру тіньової економіки був розроблений як засіб відстежування розвитку загального обсягу тіньової економіки для формування стратегії економічного розвитку на макrorівні. Але рівні тінізації економіки України, розраховані за допомогою цих методик, дуже різняться між собою, що свідчить про методологічну, методичну та організаційну недосконалість офіційних підходів.

Найбільш прийнятними для визначення обсягів тіньової економіки в умовах наявної статистичної бази є такі методи: “витрати населення – роздрібний товарооборот”, фінансовий, монетарний, електричний. Метод збитковості підприємств застосовується для оцінки мінімального та максимального коефіцієнтів, у межах яких знаходиться рівень тіньової економіки [33].

Обчислення рівня тіньової економіки за методом “витрати населення – роздрібний товарооборот” полягає у виявленні наявності перевищення споживчих грошових витрат населення на придбання товарів над загальним обсягом продажу населенню товарів усіма суб’єктами господарювання в легальному секторі економіки. Цей метод є прямим та застосовується для розрахунку макроекономічних параметрів тіньової економіки. Діяльність домогосподарств з виготовлення товарів власного виробництва для своїх потреб чи потреб членів своєї сім’ї (сектор натурального самозабезпечення) не вважається тіньовою економікою. Дані щодо витрат домогосподарств отримуються шляхом вибіркового обстеження умов життя домогосподарств на добровільній основі, а дані щодо загального обсягу продажу населенню товарів усіма суб’єктами господарювання – шляхом статистичної звітності (обов’язкові дані).

Рівень тіньової економіки за методом “витрати населення – роздрібний товарооборот” у періоді, що аналізується ($T_{BH_PT\ t}$), визначається за такою формулою [33]:

$$T_{BH_PT\ t} = \frac{B_{зр\ тов\ кор\ t} - \Pi_{ст\ л.с.\ t}}{\Pi_{ст\ л.с.\ t}} \times 100, (2.1.)$$

де $B_{зр\ тов\ кор\ t}$ – скориговані споживчі грошові витрати домогосподарств на придбання товарів у періоді, що аналізується (млн. гривень);

$\Pi_{ст\ л.с.\ t}$ – загальний обсяг продажу населенню товарів усіма видами суб’єктів господарювання в легальному секторі економіки в періоді, що аналізується (млн. гривень).

Обчислення рівня тіньової економіки за фінансовим методом полягає у визначенні тенденцій зміни пропорцій між вартістю товарів, робіт і послуг, використаних у процесі виробництва, та валовим доходом підприємств (господарських об’єднань), установ, організацій (далі – підприємства) у країні в цілому або в i -му виді економічної діяльності. При цьому припускається, що зростання в часі частки вартості товарів, робіт і послуг, використаних у процесі виробництва, відносно валового доходу підприємств (за вирахуванням впливу об’єктивних чинників у періоді, що аналізується) є свідченням закріплення тенденції зростання рівня тіньової економіки.

При обчисленні рівня тіньової економіки за фінансовим методом у країні в цілому припускається, що базовим періодом розрахунку є 2003 рік (t_0), рівень тіньової економіки ($T_{\phi\ t_0}$) у якому розраховується за методом “витрати населення – роздрібний товарооборот” і становить 33 відсотки.

Обчислення рівня тіньової економіки за фінансовим методом складається з таких етапів: розрахунок зміни частки вартості товарів, робіт і послуг, використаних у процесі виробництва, у валовому доході підприємств (у періоді, що аналізується, до аналогічного періоду попереднього року); оцінка впливу зміни співвідношення вихідних-вхідних цін у відповідному виді економічної діяльності; розрахунок рівня тіньової економіки (прихованих доходів).

Рівень тіньової економіки (прихованих доходів) підприємств у країні в цілому в періоді, що аналізується ($T_{\phi \nu t}$), розраховується за такою формулою [33]:

$$T_{\phi \nu t} = T_{\phi t_0} + \Delta \mathcal{C}_{\Pi t} \times 100, (2.2.)$$

де $T_{\phi t_0}$ – рівень тіньової економіки в базовому періоді, розрахований за методом “витрати населення – роздрібний товарооборот”;

$\Delta \mathcal{C}_{\Pi t}$ – зміна рівня тіньової економіки для підприємств у країні в цілому в періоді, що аналізується.

Обчислення рівня тіньової економіки за монетарним методом полягає у визначенні тенденцій зміни співвідношення обсягу готівки до банківських депозитів у періоді, що аналізується, до базового періоду (t_0), за який прийнято 1991 рік.

Припускається, що: при здійсненні суб’єктами господарювання і населенням незареєстрованої економічної діяльності розрахунки за товари, роботи і послуги проводяться з використанням готівки, що зумовлює збільшення попиту на готівку в обігу, що обертається поза банками; швидкість обігу готівкових коштів як в офіційній, так і в тішовій економіці однакова; базовим вважається період, у якому рівень тіньової економіки був незначним; у базовому періоді рівень тіньової економіки дорівнює нулю.

Розрахунок рівня тіньової економіки за монетарним методом здійснюється на основі рівнів тіньової економіки, розрахованих за методом Гутманна та за модифікованим методом.

Інтегральний рівень тіньової економіки за монетарним методом розраховується як сума зважених величин рівнів тіньової економіки, розрахованих за методом Гутманна та за модифікованим методом.

Зважена величина рівня тіньової економіки за методом Гутманна $q_{mГ}$ розраховується за такою формулою [33]:

$$q_{mГ} = M0 / M2 (2.3.)$$

Зважена величина рівня тіньової економіки за модифікованим методом $q_{mМ}$ розраховується за такою формулою [33]:

$$q_{mm} = 1 - (M0/M2) \quad (2.4.)$$

Обчислення рівня тіньової економіки за електричним методом полягає в порівнянні приросту внутрішнього споживання електроенергії з приростом ВВП. При цьому припускається, що приріст внутрішнього споживання електроенергії повинен відповідати приросту реального ВВП. Якщо має місце перевищення приросту внутрішнього споживання електроенергії над приростом ВВП, то вважається, що електроенергія спрямовується на виробництво в тішовій економіці.

Таке припущення є правильним, якщо технологічний рівень виробництва товарів, виконання робіт та надання послуг залишається незмінним. У разі інвестування в енергоефективні проекти та енергозберігаючі заходи різниця між індексом зміни внутрішнього споживання електроенергії та індексом зміни ВВП зростає внаслідок науково-технічного прогресу. Починаючи з 1998 року при розрахунку обсягів тішової економіки застосовується алгоритм, що враховує розвиток науково-технічного прогресу, досягнутого в реальному секторі економіки при споживанні всіх видів паливно-енергетичних ресурсів.

Рівень тішової економіки за електричним методом ($T_{E t(t_0)}$) визначається шляхом порівняння рівня тішової економіки в періоді, що аналізується, та базовому періоді і розраховується за такою формулою [33]:

$$T_{E t(t_0)} = \frac{I_{E t(t_0)} - I_{ВВП t(t_0)}}{I_{ВВП t(t_0)}} \times 100, \quad (2.5.)$$

де $I_{E t(t_0)}$ – індекс зміни внутрішнього споживання електроенергії в періоді, що аналізується, до базового періоду;

$I_{ВВП t(t_0)}$ – індекс зміни ВВП у періоді, що аналізується, до базового періоду;

t – період, що аналізується;

t_0 – базовий період, у якому індекс зміни внутрішнього споживання електроенергії ($I_{E t_0}$) та індекс зміни ВВП ($I_{ВВП t_0}$) дорівнюють одиниці. За базовий період прийнято 1990 рік.

Обчислення рівня тішової економіки за методом збитковості підприємств полягає у визначенні граничних мінімального та максимального

коефіцієнтів тіньової економіки як частки ВВП, у межах яких перебуває рівень тіньової економіки.

При використанні методу збитковості підприємств використовуються такі припущення:

1) усі збиткові підприємства за офіційними статистичними даними фактично є прибутковими, що вважається завищенням обсягів тіньової економіки. Рентабельність збиткових підприємств дорівнює рентабельності прибуткових підприємств у періоді, що аналізується ($R_{зt} = R_{пт}$).

Умовний прибуток збиткових підприємств у періоді, що аналізується ($M_{пз\ y\ t}$), розраховується за такою формулою [33]:

$$M_{пз\ y\ t} = R_{пт} \times M_{вз\ оф\ t} = \frac{M_{пп\ оф\ t}}{M_{вп\ оф\ t}} \times M_{вз\ оф\ t} = M_{пп\ оф\ t} \times \frac{M_{вз\ оф\ t}}{M_{вп\ оф\ t}}, (2.6.)$$

де $M_{вз\ оф\ t}$ – витрати збиткових підприємств у періоді, що аналізується, за офіційними статистичними даними (млн. гривень);

$M_{вп\ оф\ t}$ – витрати прибуткових підприємств у періоді, що аналізується, за офіційними статистичними даними (млн. гривень);

$M_{пп\ оф\ t}$ – прибуток прибуткових підприємств у періоді, що аналізується, за офіційними статистичними даними (млн. гривень);

2) співвідношення витрат збиткових та прибуткових підприємств тотожне співвідношенню кількості таких підприємств [33]:

$$\frac{M_{вз\ оф\ t}}{M_{вп\ оф\ t}} = \frac{l_{з\ оф\ t}}{l_{п\ оф\ t}}, (2.7.)$$

де $l_{з\ оф\ t}$ – кількість збиткових підприємств у періоді, що аналізується, за офіційними статистичними даними (одиниць);

$l_{п\ оф\ t}$ – кількість прибуткових підприємств у періоді, що аналізується, за офіційними статистичними даними (одиниць).

Тіньовий прибуток у періоді, що аналізується ($M_{т\ t}$), розраховується за такою формулою [33]:

$$M_{т\ t} = M_{пз\ y\ t} + M_{пз\ оф\ t}, (2.8.)$$

де $M_{пз\ y\ t}$ – умовний прибуток збиткових підприємств у періоді, що аналізується (млн. гривень);

$M_{пз\ оф\ t}$ – частина валової доданої вартості продукції збиткових підприємств, що за офіційними статистичними даними є збитком збиткових підприємств (млн. гривень).

Обчислення інтегрального показника рівня тіньової економіки в національній економіці в цілому здійснюється шляхом зведення оцінок за методами “витрати населення – роздрібний товарооборот”, фінансовим, монетарним та електричним в узагальнений показник з використанням коефіцієнтів, що застосовуються для оцінки рівня тіньової економіки за кожним методом у періоді, що аналізується, з урахуванням стабільності оцінок за відповідним методом за попередні роки. Чим більш нестабільними є оцінки рівня тіньової економіки за кожним методом у попередні роки, тим меншим є вплив відповідного методу на інтегральний показник рівня тіньової економіки. Перевага надається методу, що має більш стабільні оцінки за останні п’ять років.

2.2. Масштаби та аналіз рівня тіньової економіки в Україні

Проблеми надмірності тіньового сектора в умовах сьогодення є актуальними, що однозначно зумовлено пролонгацією цінових і девальваційних шоків, дефіцитом платіжного балансу, ескалацією військових конфліктів на території України, збільшенням адміністративного тиску і панічних настроїв у бізнес-середовищі, зневірою господарюючих суб’єктів в покращення економічної та політичної ситуації [65].

Підтвердженням цього є існування наявних тенденцій зміни рівня тіньової економіки в Україні (рис. 2.1.). Національна економіка характеризується існуванням досить значних обсягів тіньового сектору, що “підриває” ефективність державних механізмів щодо забезпечення стимулювання економіки, які спотворюють умови ведення господарської діяльності.

Динаміка інтегрального показника рівня тіньової економіки (у % від обсягу офіційного ВВП) і темпи приросту/зниження рівня реального ВВП України (у % до відповідного періоду попереднього року) відображено на наступному рис. 2.1.

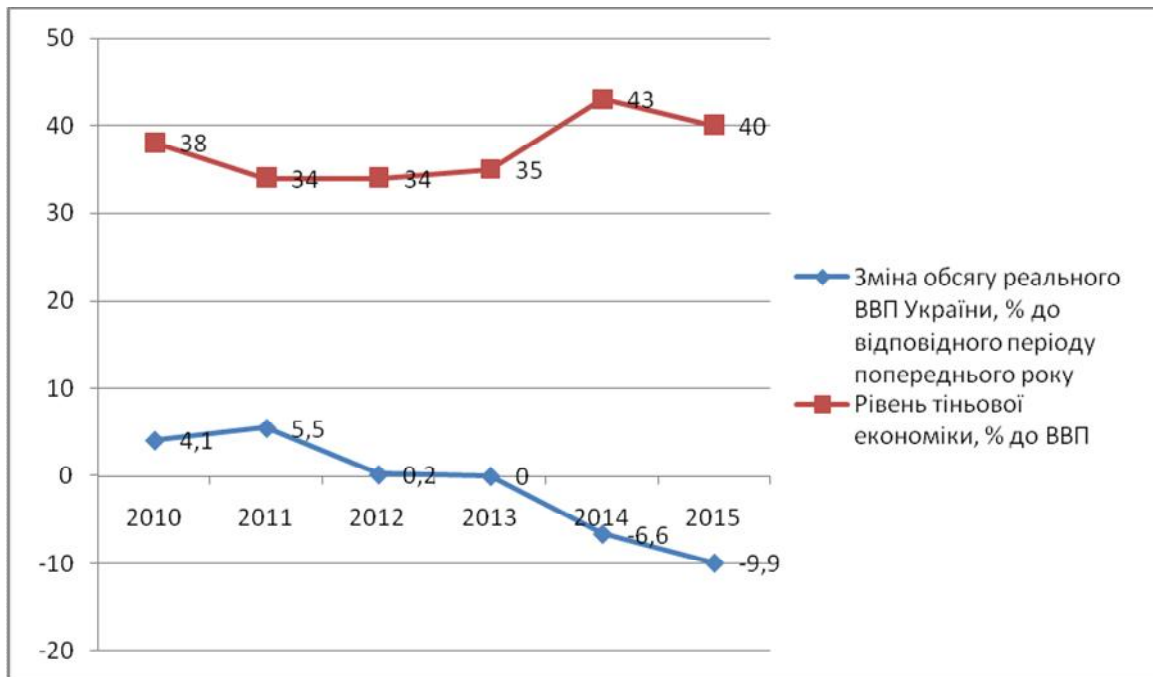

Рис. 2.1. Інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні (у % від обсягу офіційного ВВП) і темпи приросту/зниження рівня реального ВВП (у % до відповідного періоду попереднього року)

Джерело: побудовано за даними [44; 59].

За даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, починаючи із 2013 р. спостерігалася стрімка тенденція зростання обсягів тіньової економіки (рис. 2.1).

Так, рівень тіньового сектору економіки у 2013 р. характеризувався незначним зростанням у порівнянні з попереднім роком (на 1 в.п.), але у подальшому відбулося стрімке підвищення даного показника. За 2014 р. значення показника збільшилося на 6 в.п. у порівнянні з 2013 р..

На початку 2015 р. в умовах фінансово-економічної нестабільності та військового конфлікту спостерігалось подальше значне зростання тіньової економіки, яка було започатковане у 2013 р..

У I кварталі 2015 р. рівень тіньової економіки порівняно з відповідним періодом 2014 р. збільшився ще на 5 в.п. до 47% від обсягу офіційного ВВП. За підсумком I кварталу 2015 р. усі агреговані види економічної діяльності (ВЕД) за виключенням сільського господарства відобразили максимізацію

рівня тіньової економіки. Таким чином, частка тіньового сектору в фінансовій та страховій діяльності зросла на 9 в.п. (із 53 до 62 % від рівня валової доданої вартості даної галузі), у переробній промисловості і будівництві – на 8 в.п. (відповідно з 51 до 59 % та 44 до 52 %), у добувній промисловості – на 6 в.п. (із 59 до 65 %), у ВЕД “Операції з нерухомим майном” – на 5 в.п. (із 50 до 55 %) [42].

За підсумками 2015 р. рівень тіньової економіки сягнув значення 40 % ВВП, тобто продемонстрував зниження у порівнянні із попереднім 2014 р. на 3 в.п. Такі зміни були зумовлені тим, що починаючи з травня 2015 р. відмітилася та зберігалася позитивна тенденція щодостабілізації макроситуації. Результатом процесів відносної стабілізації курсу стало зниження рівня інфляції, так якщо в квітні 2015 р. (до квітня попереднього року) він сягав 60,9%, то в грудні 2015 р. (до грудня попереднього року) становив 43,3%. Зазначене обумовило покращення тенденцій ВВП. Так, сезонно скоригований ВВП збільшився на 0,5% в III кварталі (до II-го) і на 1,5% в IV кварталі (до III кварталу). У цілому за 2015 р. падіння ВВП склало 9,9%.

Таких позитивних тенденцій було досягнуто внаслідок: фіскальній консолідації і жорсткій монетарній політиці; одержаній фінансово-кредитній допомозі від МВФ; домовленостям відносно реструктуризації зовнішнього державного боргу; географічній переорієнтації українського експорту в країни ЄС, Азії та Африки; активізації діяльності щодо реформування економіки, а також поглибленню співробітництва із Європейським Союзом; пристосуванню господарюючих суб'єктів до нових умов економіки, що зумовлені також новими міжгалузевими зв'язками [59].

Рівень тіньової економіки України за оцінкою Фрідріха Шнайдера, професора економіки Лінцського університету, одного з найбільш авторитетних в світі експертів з тіньової економіки, оцінки якого використовують Світовий банк і МВФ, відображено на рис. 2.2.

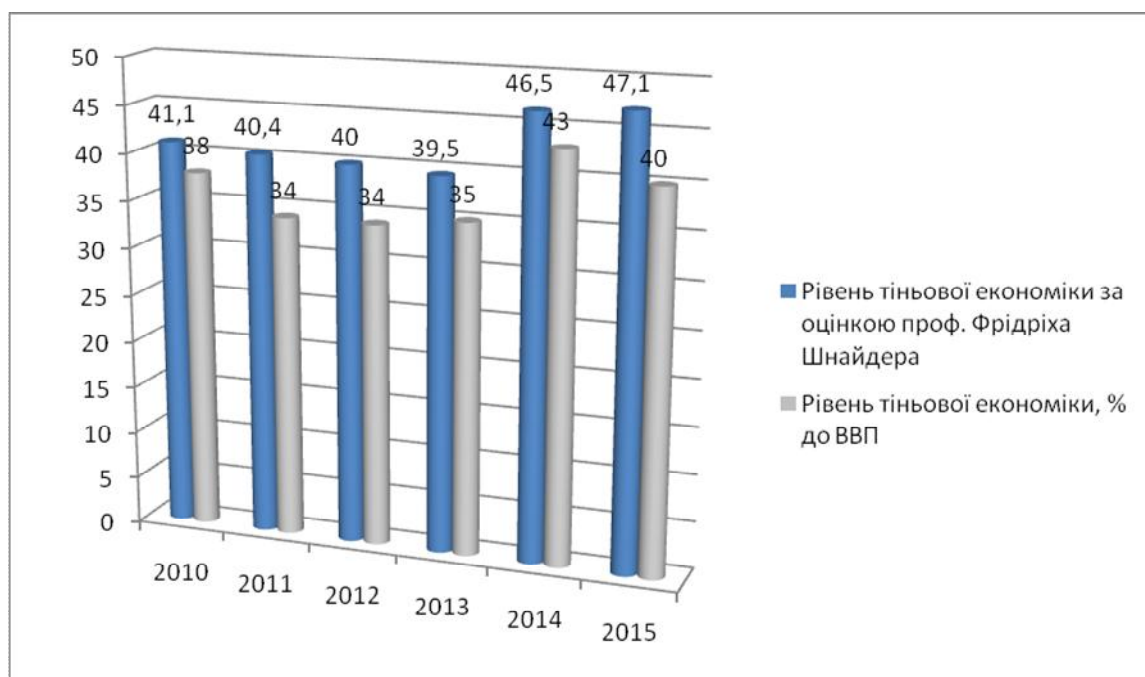

Рис. 2.2. Рівень тіньової економіки України за оцінкою проф. Фрідріха Шнайдера

Джерело: побудовано за даними [44].

Згідно оцінок експерта, рівень тіньової економіки України впродовж останніх років має тенденцію до зростання. Стрімка максимізація “тіні” спостерігалася за підсумками 2014 р. (на 7 в.п.). У 2015 р. даний показник продемонстрував незначне зростання (на 0,6 в.п.), але, на відміну від національних розрахунків згідно різноманітних методик (рис. 2.3.), тіньові обсяги економіки України все ж таки збільшилися.

За підсумками 2014 р. усі методи розрахунку тіньової економіки продемонстрували її зростання порівняно з 2013 р.. Так, “електричний” метод, який характеризується порівнянням приросту споживання електроенергії із приростом ВВП, показав зростання на 8 в.п. – до 38 % від офіційного ВВП, монетарний метод – на 9 в.п., до 32%, метод “витрати населення – роздрібний товарооборот” – на 7 в.п., до 57%, метод збитковості підприємств - на 5 в.п., до 34% .

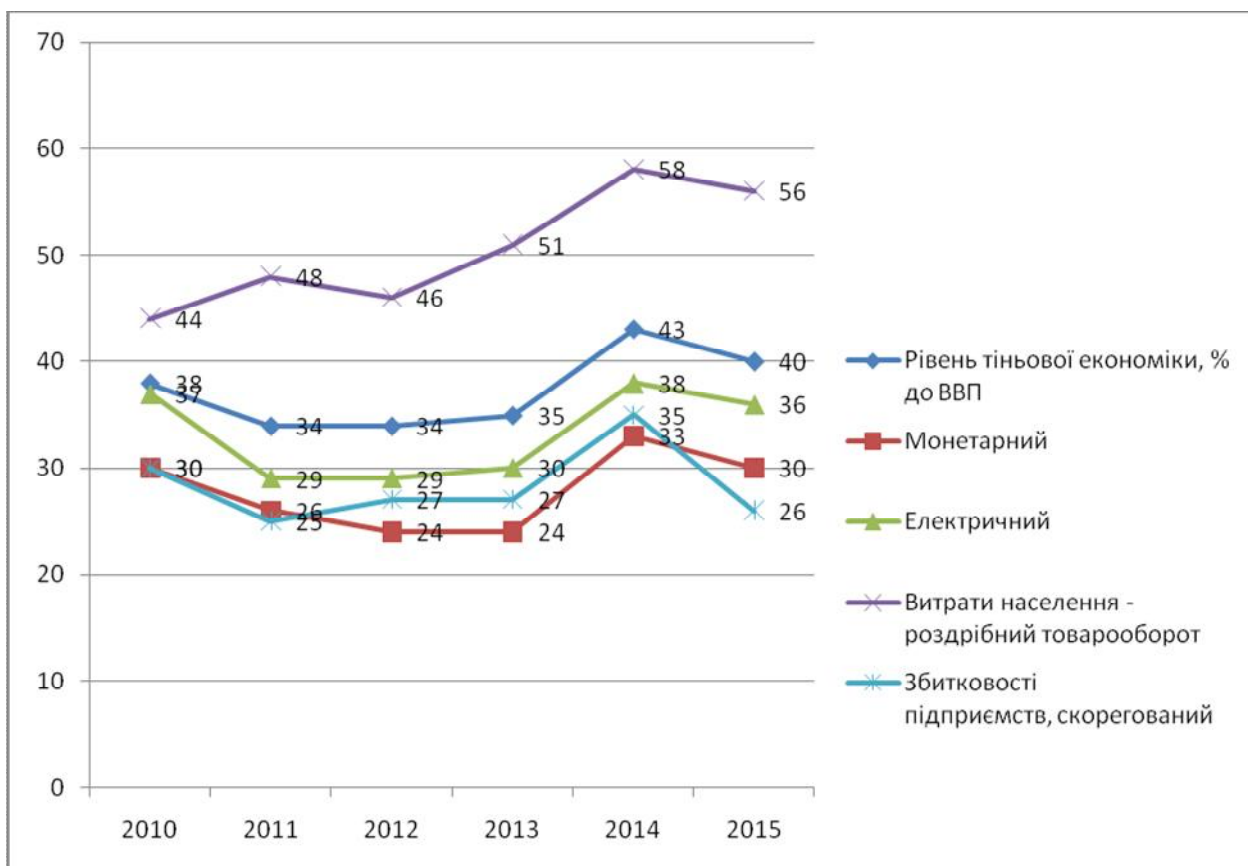

Рис. 2.3. Динаміка рівня тіньової економіки за окремими методами, % від обсягу офіційного ВВП

Джерело: побудовано за даними [59].

Всі чотири методи, за допомогою яких здійснюється оцінка рівня тіньової економіки України, у 2015 р. відобразили зменшення її рівня порівняно з 2014 р. [44].

Зокрема:

- згідно методу збитковості підприємств відбулося зменшення рівня тіньової економіки на 9 в.п. (з 35 % до 26% від обсягу офіційного ВВП), що, відбулося внаслідок покращення фінансової ситуації по ВЕД “Операції з нерухомим майном”. Власне, це стало наслідком погашення в 2015 р. облігацій і єврооблігацій підприємств згідно умов здійснення правочинів із державним боргом за державними запозиченнями й гарантованим державою боргом за зовнішніми запозиченнями);

- монетарний метод продемонстрував зниження рівня тіньової економіки на 3 в.п. (з 33 % до 30% від обсягу офіційного ВВП);
- метод “витрати населення – роздрібний товарооборот” й електричний метод засвідчили зменшення рівня тіньової економіки на 2 в.п. кожен (з 58 % до 56% та з 38 % до 36% відповідно).

Показник рівня тіньової економіки, який розрахований згідно методу збитковості підприємств, в 2015 р. сягнув 26% від офіційного ВВП, що на 9 в.п. менше, ніж в 2014 році. Одночасно, такий результат значною мірою був одержаний завдяки покращенню фінансового результату діяльності підприємств ВЕД “Операції з нерухомим майном”, отриманому завдяки погашенню у 2015р. облігацій і єврооблігацій підприємств цього ВЕД, що обумовило зростання обсягу прибутку господарюючих суб’єктів за підсумком 2015 р..

Підсумком 2015 р. паралельно із стабілізацією макроекономічної ситуації в умовах поступового відновлення і формування нових напрямів щодо міжгалузевих зв’язків в економіці стало скорочення рівнів тіньової економіки у ВЕД. Рівень тіньової економіки за видами економічної діяльності відображено на рис. 2.4.

Тенденція до зниження рівня тіньового сегменту за підсумком 2015 р. порівняно з 2014 р. спостерігалася відносно всіх основних агрегованих ВЕД, окрім ВЕД “Фінансова та страхова діяльність”. Так, у будівництві, у транспорті, в оптовій та роздрібній торгівлі та у ВЕД “Сільське, лісове та рибне господарство” – у кожному з ВЕД на 6 в.п., у ВЕД “Операції з нерухомим майном” та у переробній промисловості – у кожному з ВЕД на 5 в.п., у добувній промисловості – на 1 в.п. Поряд з тим, рівень тіннізації у ВЕД “Фінансова та страхова діяльність” зріс на 4 в.п. (до 38% від рівня офіційного ВВП вказаної галузі).

Аналізуючи дані рис. 2.4., наглядно видно, що найбільша частка тіні припадає на добувну промисловість, операції з нерухомим майном, переробну промисловість.

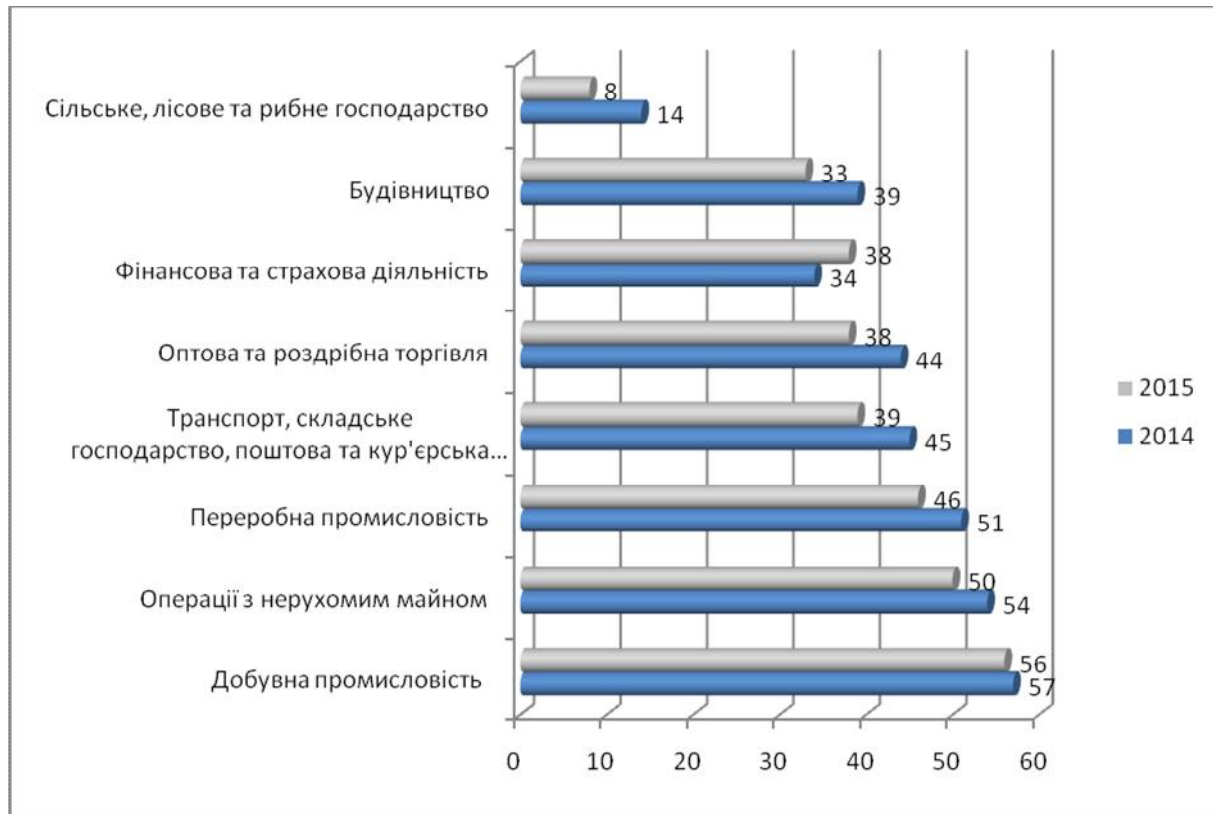

Рис. 2.4. Рівень тіньової економіки за видами економічної діяльності, % від офіційного обсягу ВДВ відповідного виду економічної діяльності

Джерело: побудовано за даними [59].

Рівень тіньової економіки, який розрахований із використанням монетарного методу (рис. 2.3.), знизився порівняно із показником 2014 р. на 3 в.п. з 33 % до 30% від ВВП. Поліпшення показника було досягнуто внаслідок відносної стабілізації на валютному ринку. Це дозволило Національному банку у другому півріччі 2015 р. послабити адміністративні обмеження через дотримання стриманої монетарної політики, яка спрямована на згладжування значних коливань на валютному ринку. Це, звісно, сприяло “здешевленню вартості грошей” і, таким чином,

відновленню економічної активності суб'єктів господарської діяльності всередині країни.

Як завжди, найбільший рівень тіньової економіки продемонстрував метод “витрати населення – роздрібний товарооборот” (56% від обсягу офіційного ВВП) (рис. 2.3.), що менше на 2 в.п. відносно аналогічного показника 2014 р.. Тенденція щодо скорочення обсягів витрат населення держави на товари, які реалізуються у “тіні”, засвідчується надмірністю темпів зростання обсягів продажу населенню споживчих товарів в легальному секторі (на 3,0% порівняно із обсягом 2014 р.) над темпами збільшення скорегованих грошових витрат населення для придбання споживчих товарів (на 1,3% відповідно).

Зменшення рівня тіньової економіки за даним методом відбулося поряд із звуженням споживчого попиту в умовах мінімізації реальної заробітної плати, високої заборгованості із виплати заробітної плати і зростання вартості житлово-комунальних послуг.

Рівень тіньової економіки, що розрахований за електричним методом, знизився порівняно із 2014 р. на 2 в.п. та склав у 2015 р. 36% від рівня офіційного ВВП, що зумовлено скороченням загального обсягу внутрішнього споживання електроенергії (за вирахуванням споживання електроенергії на комунально-побутові потреби), більшими темпами, тобто на 11,8% у порівнянні з показником 2014 р., ніж зменшення обсягу реального ВВП на 9,9%. Поряд з тим, обсяг спожитої електроенергії протягом 2015 р. зменшувався, зокрема, завдяки проведенню політики щодо економного та раціонального використання суб'єктами господарської діяльності населенням енергетичних ресурсів.

Як бачимо, оцінки відносно обсягів тіньової економіки в Україні різняться між собою. У праці [62] зауважено, що за підсумками 2015 р., згідно оцінок Державної служби статистики України – 17% ВВП становить обсяг національної економіки, яка не обліковується. Щодо оцінок Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, тіньова

економіка в Україні знаходиться на рівні 25 % – 58 % ВВП. За Інтегрованим показником рівня тіньової економіки, тінізація в Україні сягає 40 % ВВП. Інші джерела стверджують, щочастка тіньової економіки в Україні сягає рівня 50 – 70 % ВВП.

Проявів тінізації економіки України дуже багато, але найбільшу питому вагу у їх загальності займають тіньові операції в фінансовій сфері, в сфері земельних і трудових відносин.

Серед наймасштабніших тіньових операцій на ринку фінансових послуг країни вважають “вивезення капіталу” за кордон, в тому числі, шляхом трансфертного ціноутворення. Згідно даних Global Financial Integrity із України щорічно вивозили валютні кошти: у 2009 р. така сума становила 10,574 млрд. дол. США; у 2010 р. – 13,843 млрд. дол. США; у 2011 р. – 17,949 млрд. дол. США; у 2012 р. – 21,001 млрд. дол. США; у 2013 р. – 13,911 млрд. дол. США [80]. Зауважимо, що відтік валютних коштів за межі країни неможливо зупинити адміністративними заходами. Задля вирішення даної проблеми варто стабілізувати політичну ситуацію у країні, надати інвесторам гарантії відносно вільного розпорядження інвестиційними коштами, реалізувати економічні реформи, забезпечити страхування ризиків втрат внаслідок здійснення інвестиційної діяльності. Особливу увагу інвестори зосереджують на питаннях боротьби з корупцією, на існування чітких, зрозумілих і стабільних правил “гри” держави відносно інвесторів.

В Україні у 2015 р. було утворено 6 спеціальних антикорупційних органів, у тому числі, Національне агентство із запобігання корупції (НАЗК)[10].

Валютні коливання, різке падіння курсу національної грошової одиниці, неефективна політика НБУ відносно регулювання валютного ринку і діяльності банківського сектору зумовили формування передумов щодо тінізації коштів в Україні. На початок 2015 р. в банківській системі України загальний обсяг гривневих депозитів населення склав 195,3 млрд. грн., а вже на початок листопада 2015 р. становив 174,6 млрд. грн.. За аналогічний період

обсяг валютних депозитів зменшився з 13,2 млрд. дол. США до 9,2 млрд. дол. США [38]. Лише один такий чинник (відтік коштів фізичних осіб із банківських депозитів) став мотиватором щодо подальшої тінізації економіки України. Забрані з депозитів гроші “переливаються у тіні”, виводяться з легального обігу, впливають на обмінний курс, переходять у сферу готівкового обігу, а отже переміщуються до тіньового сектору. Встановлені НБУ адміністративні обмеження щодо зняття валютних вкладів в еквіваленті, який не перевищує 15 тис. грн. на добу (дане обмеження діє із лютого 2014 р.) і обмеження на купівлю валюти на суму, яка не має перебільшувати 3000 грн. на добу (таке обмеження діє з вересня 2014 р.) не справили очікуваних результатів щодо стабілізації курсу гривні. Це все пояснюється тим, що миттєво активізувався тіньовий валютний ринок, який, власне, “замінив” офіційні банківські установи і почав дестабілізувати валютний курс, при цьому отримуючи не обліковані прибутки. Тому НБУ у 2016 р. почав впровадження світової практики лібералізації валютного ринку [10].

Адміністративні валютні обмеження НБУ, які пов’язані із обов’язковим продажем 75 % валютної виручки для експортерів, що діяли до 16 березня 2016 р., також негативно впливали на валютний курс і сприяли розвитку тіньових послуг відносно конвертації валютних коштів на національному фінансовому ринку. Надмірний рівень зарегульованості фінансової діяльності національних банківських структур, юридичних і фізичних осіб на валютному (і міжбанківському) ринку зумовлює активізацію тіньової діяльності. Адже існуючі закони ринкової економіки, які передбачають вільний рух фінансових ресурсів, доходів, капіталів безумовно прокладуть шлях незалежно від адміністративних заборон і тимчасових обмежень. Зауважимо, що стабілізація купівельної спроможності національної грошової одиниці залежить у першу чергу не від одержаних міжнародних кредитів, які надходять в Україну, не лише від ефективності втручання НБУ як (регулятора) і стабільності банківської системи, а від дієздатності й ефективності українського виробництва товарів і послуг, зростання

конкурентоспроможності вітчизняного виробництва і збільшення експорту. Отже, фінансова сфера повинна результативно обслуговувати діяльність усіх секторів національного господарства, у тому числі підприємств сфери послуг, промислових і агропромислових підприємств.

Значне місце в системі тіньової економіки України займає тінізація ринку праці, який, наразі, перебуває у кризовому стані. Причинами цього слід виділити: втрату традиційних для України ринків збуту, падіння цін на сировину та напівфабрикати на ринках світу, що робить нерентабельним виробництво і збільшує безробіття.

Разом з вище зазначеним, на ринок праці “тисне” й збільшення кількості переміщених осіб з Криму та Донбасу. За офіційними статистичними даними, у 2013 р. і 2014 р. в Україні на одне вакантне місце було 10 безробітних (дані зареєстровані у Державній службі зайнятості), а у 2015 р. даний показник сягнув 13 осіб на місце, а в січні 2016 р. – 16 осіб [43]. До Державної служби зайнятості із 2014 р. звернулося 63,4 тис. осіб-переселенців з Криму та Донбасу, працевлаштувалось – 14,3 тис. осіб, тобто 22 %; 3,8 тис. переселенців здійснили професійну перекваліфікацію; 5,5 тис. осіб були працевлаштовані на тимчасових роботах. Тому, можна припустити, що більше 39 тис. переселенців працюють у тіньовому секторі.

В цілому, за 2015 р. в Державній службі зайнятості України офіційно здійснили реєстрацію біля 500 тис. безробітних; понад 55 % – жінки, переважно, у віці понад 40 років, багато людей передпенсійного віку.

За оцінками експертів в Україні у тіньовому секторі працює понад 3,5 млн. осіб, які одержують заробітну плату “у конвертах”.

Тіньова економіка і тіньовий ринок праці взаємодіють. Існування тіньового ринку праці зумовлює скорочення доходів бюджету, власне, частки податкових надходжень, що призводить до скорочення бюджетних надходжень, подальшого скорочення бюджетних витрат.

За офіційними даними, рівень неофіційної зайнятості в Україні не перевищує 9 %, за неофіційними даними – у тіньовому секторі працює більше 3,5 млн. активного населення держави [10].

Із аналітичного дослідження видно, що національна економіка характеризується надмірністю тіньового сектора, для мінімізації обсягів якого уповноваженим органам державної влади варто реалізовувати ряд заходів ліквідаційного характеру даного негативного явища.

2.3. Характеристика формування тіньового сектора економіки України макроекономічними суб'єктами

Дослідження масштабів та аналізу рівня тіньової економіки в Україні (п.п. 2.2.) засвідчило факт надмірності тіньового сектора національної економіки. Це спонукає до пошуку різних напрямів зниження показника тінізації. Тому, здійснення аналітичної характеристики формування тіньового сектора економіки України макроекономічними суб'єктами дозволить зосередити увагу на явних аспектах і причинах звуження їх легальної діяльності та віднайти шляхи детінізації як пріоритетного напрямку розвитку національного господарства.

Користуючись загальноприйнятими у макроекономічній науці підходами щодо поділу макроекономічних суб'єктів на сектори домогосподарств, підприємницький, державний і зовнішньоекономічний, та аналізуючи причини тінізації економіки, робимо висновок про можливість і необхідність їх поділу за ознакою відношення щодо суб'єктів національного господарства (див. табл.2.1).

Сектор домашніх господарств, який включає усі приватні господарства держави, спрямовується на задоволення особистих потреб. Домашні господарства справляють подвійну роль у економіці, як постачальники усіх економічних ресурсів: праці, землі, капіталу і підприємницьких послуг та як основа видаткової групи у національному господарстві. Домогосподарство

вважається тим суб'єктом, який одержує дохід (заробітну плату, прибуток, ренту, процент), на основі якого реалізуються його витрати – особисте споживання, податки та заощадження.

Таблиця 2.1.

Причини тіньової економіки за макроекономічними суб'єктами

Макроекономічні суб'єкти	Причини
Сектор домашніх господарств	<ul style="list-style-type: none"> - низький рівень життя населення; - високий рівень безробіття і орієнтація частини населення на отримання доходу будь-яким способом; - нерівномірний розподіл ВВП; - відсутність межі між офіційною і тіньовою діяльностями; - постійне бажання не сплачувати податкові зобов'язання, ухилятися від сплати податків.
Підприємницький сектор	<ul style="list-style-type: none"> - прагнення підприємців одержати надприбутки; - високі податки та нерівномірне податкове навантаження; - недостатня прозорість податкового законодавства і постійне внесення змін до нього; - повільні і непрозорі приватизаційні процеси; - низький рівень правового пізнання і правової культури населення; - встановлення пільгових умов щодо функціонування окремим підприємствам; - взаємозв'язок бізнесу із кримінальними структурами.
Державний сектор	<ul style="list-style-type: none"> - криза фінансової системи; - необмежене нормативно-правове поле в державному законодавстві і значна кількість механізмів здійснення тіньових операцій; - умови, які дають змогу застосовувати державне майно і майно організаційних структур задля одержання неофіційного доходу державними чиновниками і управлінцями; - втручання владних структур всіх рівнів в діяльність суб'єктів господарювання; - корупція державних органів влади і місцевого самоврядування.
Зовнішньо-економічний сектор	<ul style="list-style-type: none"> - недостатня ефективність митного та прикордонного контролю; - надвисокі ставки ввізного мита, податку на додану вартість під час імпорту, акцизного податку; - корупція у митних органах, інших правоохоронних і контролюючих органах; - незаконне звільнення вантажів та транспорту від митного огляду; - оформлення документів про вивезення за кордон товарів, які мали переміщуватися територією України транзитом, але ж були реалізовані в Україні; - здійснення митного оформлення неіснуючих чи з навмисно підвищеною вартістю вантажів на експорт, що провокують незаконне відшкодувати із державного бюджету податок на додану вартість. - оформлення подвійних митних документів; - заниження митної вартості товару.

Тобто домашні господарства проявляють такі види економічної активності та виконують функції: пропонують певні економічні ресурси, споживають частину одержаного доходу та заощаджують.

Підприємницький сектор, який здійснює виробництво і розподіл товарів та послуг, представлений усією сукупністю підприємств (фірм), які зареєстровані і діють у межах країни. Підприємницький сектор виконує такі види економічної діяльності і функції: інвестує, пропонує результати своєї діяльності, формує попит на фактори виробництва [58].

Державний сектор економіки представлений всіма організаціями та установами (державними інституціями). У змішаній економіці держава як макроекономічний суб'єкт виконує досить важливі функції: є власником підприємств, здійснює підприємницьку діяльність – виробляє товари та надає послуги, регулює економічні відносини між виробниками і споживачами, задовольняє потреби у суспільних благах. Через систему оподаткування, а також власними видатками з бюджету держава суттєво впливає на структуру суспільного виробництва та економічне зростання, вирівнювання доходів різних груп населення. Вона підтримує громадський порядок, забезпечує оборону країни, екологічну безпеку, через трансфертні видатки підтримує прожитковий мінімум найбідніших верств населення.

Зовнішньоекономічний сектор містить усі економічні суб'єкти, які знаходяться за межами даної країни, а також іноземні державні інституції, які здійснюють експортно-імпортні операції, надають кредитні ресурси зарубіжним партнерам. Процеси інтеграції відкривають вільний шлях для руху товарів, послуг, капіталів та робочої сили між країнами та посилюють роль зовнішньо економічного сектора у національній економіці [19, с. 22].

Найбільш поширеним та часто інтерпретованим показником фінансового стану домогосподарств є розмір доходу на одного його учасника. З огляду на потребу визначення ступеня впливу домогосподарства на рівень тінізації, доцільніше використовувати не тільки рівень доходів, які

дуже часто приховують, а і рівень грошових витрат. Аналіз кінцевих споживчих витрат домашніх господарств дозволяє встановити, що в їх структурі продовжують переважати витрати на продукти харчування (36,3% загальних споживчих витрат), витрати на житло, воду, електроенергію, газ та інші види палива (14,2%), і витрати на транспорт (10,7%). Привертають увагу незначні офіційні витрати на освіту (1,5%), які, на наш погляд, свідчать про те, що значна їх частина фінансується з не облікованих джерел доходів домогосподарств.

Саме у різниці між середньодобовими витратами домогосподарств в Україні і параметром купівельної спроможності на добу можна спостерігати прояви тіньової економіки.

За даними [31, с. 77] у неформальній економіці щоденна двох-чотирьох годинна праця кожної дієздатної людини у власному домогосподарстві створює 10-15% від ВВП, які можна вважати недоотриманими обсягами національного виробництва у зв'язку з тінізацією економіки.

Підприємницький сектор створює робочі місця, а за умов ринкової економіки сприяє появі кращих, конкурентоздатних продуктів і послуг, в наслідок чого сприяє соціально-економічному розвитку держави. Однак підприємницький сектор нашої країни на сучасному етапі стикнувся з численними проблемами у сфері оподаткування, отримання великої кількості дозволів, залучення грошових коштів для розвитку бізнесу, захисту прав власності та корумпованості судової системи тощо. За даними, приведеними в [46] частка населення, яке вважає корупцію, надмірне регулювання, політичну нестабільність, лобіювання та несумісну конкуренцію перешкодою для бізнесу постійно зростає. При цьому від 24 до 28% представників малого та середнього бізнесу зазначають, що для отримання ліцензій, здійснення процедур митного огляду, реєстрації та сертифікації вони вимушені здійснювати неофіційні платежі. При одержанні дозволів кількість таких підприємств зростає до 38 – 42% [46, с.172].

Значний вплив на формування тіньової економіки здійснює державний сектор через податкове навантаження і прожитковий мінімум. Останній є базовим державним стандартом у сфері доходу населення. На його основі розраховуються такі соціальні гарантії, як мінімальна заробітна плата, мінімальна пенсія за віком разом з грошовою допомогою, мінімальний розмір допомоги по безробіттю, допомога по догляду за дитиною до досягнення нею 3 років, допомога на поховання.

Економічну суть податкового навантаження на підприємство можна визначити як частку підприємницького доходу, яка вилучається державою у суб'єкта підприємництва через систему податків та зборів до бюджетів різного рівня.

Вплив глобалізації на підприємство в контексті сплати податків та формування тіньової економіки проявляється за кількома напрямками. По-перше, нерезиденти можуть реалізовувати продукцію та надавати послуги за нижчими цінами завдяки меншому податковому навантаженню у власній країні, що створює передумови до зниження конкурентоспроможності товарів вітчизняних виробників. По-друге, українське підприємство, сплачуючи податки, при здійсненні зовнішньоекономічної діяльності потрапляє також під податкову юрисдикцію іншої країни, що потребує не тільки ретельного аналізу її внутрішнього податкового середовища, а й не дозволяє повноцінно конкурувати вітчизняним виробникам на зовнішньому ринку.

Загрози фінансово-господарській діяльності підприємств від глобалізації та економічної кризи створюють умови для переходу підприємств в "тіньовий" або "напівтіньовий" сектор економіки. "Тіньовий" сектор економіки пов'язаний з тим, що підприємства, які не сплачують податків, користуються державними соціальними благами, а сплату за їх використання перекладають на офіційний сектор.

Другий, пов'язаний з недобросовісною конкуренцією, коли завдяки відсутності сплати податків підприємства мають цінові конкурентні переваги [57].

Вплив прожиткового мінімуму в Україні на тіньову економіку є досить суттєвим, оскільки величина мінімальної заробітної плати (прожитковий мінімум для працездатної особи) не тільки не сприяє простому відтворенню робочої сили, а навіть не забезпечує повноцінне існування працівника. У 2016 р. мінімальна заробітна плата становила: з січня по квітень – 1378 грн., з травня по листопад – 1450 грн., з грудня – 1600 грн., у 2017 р. – мінімальна заробітна плата складає 3200 грн. на місяць (або 19,34 грн. за годину у погодинному розмірі), а прожитковий мінімум для працездатних осіб у 2017 р. складає 1600 грн. [34; 35].

Не дивлячись на те, що законодавством заборонена виплата заробітної плати менше законодавчо встановленої мінімальної, така практика спостерігається. Внаслідок таких тенденцій формується сектор нелегальної економіки, отримання заробітної плати “в конвертах” за спільною згодою між робітником та роботодавцем. Така заробітна плата ще називається “чорною”, яка отримується від неврахованої готівки, і “сірою”, яка виплачується не у вигляді заробітної плати, а через премії, виплати за відрядження, страхові виплати тощо. А оскільки ці виплати не йдуть через фонд заробітної плати, то вони більш вигідніші роботодавцеві через їх незначне оподаткування [31, с. 79].

Вагоме місце у тіньовій економіці займає зовнішній сектор, де набули масовості такі види тіньової економіки, як “човникова” діяльність, работоргівля, зокрема жіноча та дитяча, тіньовий ринок наркотиків, зброї, контрабанди, широке використання бартерних, давальницьких схем тощо. Представники так званої прикордонної тіньової економіки широко користуються відсутністю контролю за якістю експортованої продукції, експортуючи високоякісну вітчизняну продукцію під виглядом низькосортних товарів [72, с. 101].

Крім того, важливим чинником поширення тіньової економічної діяльності в прикордонному регіоні є законодавча неврегульованість механізму відшкодування ПДВ суб'єктам зовнішньоекономічної діяльності. Розроблені й застосовуються кримінальні схеми здійснення зовнішньоекономічної діяльності, за якими ПДВ відшкодовується без здійснення експорту взагалі. Зрештою саме через “тінізацію” ПДВ фактично перетворився з джерела бюджетних надходжень на чинник формування державного боргу [72, с. 100].

В умовах сьогодення тіньовим сектором економіки за межі держави перераховується понад 63 млн. грн., а суми щорічного ухилення від оподаткування сягають майже 5,7 млн. грн..

Як зазначено у джерелі [25] кругообіг доходів та витрат тіньового сектора функціонує наступним чином.

Тіньова економіка починає створюватись у секторі домогосподарств. Домашні господарства виробляють товари та послуги і їх споживають для власних потреб, формуючи тим самим неформальну економіку.

Реалізуючи залишок продукції (роботи і послуги) на ринку ресурсів, домогосподарства отримують певний дохід, за рахунок якого вони сплачують податки державі, купують товари і послуги на ринку товарів і послуг, а частину заощаджують на фінансовому ринку. Ухиляючись від сплати податків домогосподарство створює тіньовий оборот коштів на ринку. Слід також враховувати, що значна кількість послуг надається фізичними особами, які не зареєстровані, а тому не підпадають під офіційний облік. Упершу чергу, це транспортні послуги, послуги у сфері відпочинку та ін.

У цих сферах доволі значна частина виконаних робіт сплачується готівкою, яка не обліковується, що сприяє тіньовому обороту. Втаких галузях, як будівництво, сільське господарство та торгівля рівень зарплат “у конверті” перевищує 30%. У цих секторах домінує високий рівень готівкових розрахунків (особливо у сільському господарстві та будівництві), сезонність робіт, а також значна кількість дрібних підприємств, які слабо

контролюються відповідними органами на предмет дотримання законності при розрахунках із працівниками. Держстат у розрахунках заробітної плати враховує тіньову зарплату в обсязі 19% незалежно від сектору (галузі) економіки. Крім того, велика частина послуг у соціальній сфері (охорона здоров'я, освіта) надається з корупційною складовою (хабарі в лікарнях, школах, вищих учбових закладах тощо).

Таким чином, у 2012 році сукупні витрати населення на товари, послуги та заощадження склали приблизно 1,6 трлн. грн., з яких тіньові витрати становлять 385 млрд. грн. або 25% [2].

Підприємницький сектор, купуючи ресурси, виготовляє готову продукцію і продає її на ринок товарів і послуг, отримуючи за це дохід. На фінансовому ринку підприємство користується інвестиційними коштами. В результаті надмірного податкового навантаження суб'єкти господарювання ведуть подвійну бухгалтерію, приховують частину доходів, створюючи тіньовий оборот коштів. Деякі експерти вважають, що 25–50% обороту приватних підприємств не відображені в документах бухгалтерського обліку (тіньовий оборот) [20, с. 4], а за оцінкою німецького вченого Ф. Шнайдера, саме через прямі і непрямі податки 55% підприємств переходять в тіньовий сектор [72, с.100]. До існуючих видів тіньової діяльності відносяться також незаконне повернення податку на додану вартість, зарплати “в конвертах”.

Узагальнюючи різні оцінки експертів-науковців та практиків, можна стверджувати, що тіньовий оборот підприємницького сектору в Україні становить близько 40%.

Державний сектор економіки виконує ряд важливих функцій. Держава здійснює підприємницьку діяльність: виробляє товари та надає послуги на ринок товарів і послуг, отримуючи дохід. Однією з найважливіших функцій держави є регулювання економічних відносин між виробником і споживачем. Через систему оподаткування держава суттєво впливає на сектори домогосподарств і підприємства, які сплачують державі податок, а отримують пенсії, гарантований прожитковий мінімум, дотації, субсидії.

У випадку дефіциту бюджету держава може отримати позику з фінансового ринку. Внаслідок приховування реальних доходів суб'єктів господарювання і громадян від оподаткування та незаконне повернення ПДВ держава має певні трансфертні видатки, що формують тіньовий сектор.

Корупція є однією з причин важкого економічного стану держави, а сфера державних закупівель – найбільш корумпованою. За даними СБУ від 50 до 75% бюджетних асигнувань під час проведення процедур держзакупівель, як правило, здійснюється з порушеннями, а втрати від корупційних оборудок становлять 10 – 15% (35 – 52,5 млрд. грн.) видаткової частини Державного бюджету щорічно [50]. Виходячи з цього, можна стверджувати, що тінізація економіки в державному секторі становить близько 15%.

Головним завданням зовнішнього сектору є взаємообмін ресурсів, товарів і послуг. З ринку економічних ресурсів та ринку товарів і послуг суб'єкти господарювання експортують на зовнішній ринок ресурси, товари і послуги, отримуючи відповідний дохід. Внаслідок незаконного звільнення вантажів від митного огляду оформлення подвійних митних документів, заниження митної вартості товару, здійснення митного оформлення неіснуючих або з навмисно завищеною вартістю вантажів, наявність недостатньо контрольованого кордону, поширення прихованої зайнятості тощо формується тіньовий сектор економіки.

Проведений аналіз основних напрямків та кількісних параметрів функціонування тіньової економіки України дає змогу сформулювати наступну її структуру (рис. 2.5).

На основі проведених досліджень можна стверджувати, що тіньовий сектор присутній у всіх сферах діяльності і формується макроекономічними суб'єктами.

Значний обсяг тіньового обігу припадає на сектори домогосподарств і підприємств, відповідно 25% і 40%. Важливу роль у подоланні тіньової

економіки відіграє держава, яка повинна вживати цілий ряд заходів для поступового усунення причин тінізації.

**Рис. 2.5. Структура тіньової економіки України
за макроекономічними суб'єктами [25]**

Розробляючи рішення, спрямовані на детінізацію національного господарства, органи державної влади та місцевого самоврядування повинні враховувати їх позитивний або негативний вплив на діяльність макроекономічних суб'єктів.

Висновки до розділу 2

Зауважимо, що сучасні методи оцінки тіньової економіки можна умовно об'єднати у дві великі групи: методи мікрорівня і методи макрорівня. До методів мікрорівня належать: 1) опитування населення, експертів та вибіркові обстеження суб'єктів економічної діяльності; 2) аналіз податкових перевірок і даних правоохоронних органів; 3) спеціальні методи економіко-правового аналізу. З цих методів можна виділити три види: метод бухгалтерського аналізу, метод документального аналізу, метод економічного аналізу. До методів макрорівневої оцінки належать: 1) метод аналізу розбіжностей даних офіційної статистики; 2) метод оцінки неврахованої вартості; 3) монетарні методи, які застосовуються при аналізі процесів, пов'язаних з попитом на гроші, оборотністю і формою використання грошових коштів; 4) економетричні методи; 5) структурні методи засновані на використанні інформації про розміри тіньового сектору в різних сферах економічної діяльності: а) експертний метод та б) метод зіставлення галузей; 6) до спеціальних методів оцінки обсягів тіньової економіки належать метод оцінки за показником зайнятості та метод стійких взаємозв'язків.

Також необхідно звернути увагу на методики оцінки масштабів тіньової економіки, які були безпосередньо впроваджені в Україні. Існують дві офіційні методики оцінювання обсягів тіньової економіки України: методика Державної служби статистики України та підхід Міністерства економічного розвитку і торгівлі України.

Найбільш прийнятними для визначення обсягів тіньової економіки в умовах наявної статистичної бази є такі методи: “витрати населення – роздрібний товарооборот”, фінансовий, монетарний, електричний.

Економіка України характеризується наявністю досить значного за обсягом тіньового сектору, який “підриває” ефективність державних механізмів стимулювання економіки.

Рівень тіньової економіки України у 2015 р. склав 40 %, що свідчить про зниження відповідно до аналогічного показника попереднього року на 3 в.п.

Згідно оцінок Фрідріха Шнайдера у 2015 р. показник тіньової економіки України продемонстрував зростання (на 0,6 в.п.) порівняно із попереднім роком.

Тіньовий сектор присутній у всіх сферах діяльності і формується макроекономічними суб'єктами, а вагомий обсяг тіньового обігу припадає на сектори домогосподарств і підприємств, відповідно 25% і 40%.

РОЗДІЛ 3

МОЖЛИВІ ШЛЯХИ МІНІМІЗАЦІЇ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

3.1. Проблеми поширення тінізації вітчизняної економіки та можливі заходи їх ліквідації

Тіньова економіка входить у системну суперечність з інтересами довгострокового соціально-економічного розвитку, завдаючи негативного впливу на останній у стратегічному вимірі. І міжнародна практика, і накопичений за останні роки вітчизняний досвід переконують у тому, що бездіяльність та небажання впроваджувати системні заходи, спрямовані на скорочення рівня тінізації, призводять до погіршення ситуації незалежно від рівня економічного розвитку.

Відповідно до статті 7 Закону України “Про основи національної безпеки України”, “тінізацію” національної економіки визнано однією з загроз національним інтересам і національній безпеці України в економічній сфері.

Оскільки тіньова діяльність у країні залишається однією з ключових проблем соціально-економічного розвитку, її розв’язання має стати об’єктом скоординованих зусиль усіх гілок державної влади, науковців, інститутів громадянського суспільства.

Україні важливо зважати на те, що проблема тіньової економіки виходить за межі суто правових відносин і має насамперед макроекономічну природу.

Основними системними наслідками тінізації в економічній сфері є: втрата дієвості важелів грошово-кредитної політики через значний обсяг оборотів гривневої та валютної маси, який не підпадає під регулювання засобами банківської системи; втрата дієвості фіскальних інструментів, марнотратство дефіцитних бюджетних ресурсів;

втрата потенціалу соціальної політики, занепад соціальної сфери, поширення тіньової зайнятості, зростання диференціації доходів населення; зниження рівня нагромадження в суспільстві та втрата ним інвестиційного потенціалу, витік ресурсів з процесу суспільного відтворення; гальмування переходу до інноваційної моделі розвитку через недостатній розвиток інвестування та неефективне відтворення людського капіталу.

Отже, поширення тіньової економіки веде до різкого зниження ефективності державної політики, утруднення, а подекуди – й неможливості регулювання економіки ринковими методами, із застосуванням інструментів грошово-кредитної та податкової політики. Це обумовлює необхідність звернення органів виконавчої влади до адміністративних інструментів регулювання, що, у свою чергу, становить підґрунтя для поширення корупції, а також гальмує процес розвитку ринкової економіки України, перешкоджаючи просуванню до членства у міжнародних організаціях.

На мікрорівні негативні наслідки тінізації економіки знаходять вияв у звуженні можливостей суб'єктів господарювання щодо захисту їхніх прав власності та умов конкуренції через прозорі легальні механізми, в тому числі – передбачені міжнародними економіко-правовими нормами. Це пов'язане як з широким застосуванням самими цими суб'єктами “тіньового” інструментарію забезпечення власної конкурентоспроможності (отримання не виправданих податкових пільг чи інших преференцій, приховування частини прибутку, використання тіньової зайнятості, прихованих схем постачання й реалізації, тощо), так і з використанням такого інструментарію фірмами-конкурентами, що ставить компанії, які працюють в цілком легальному середовищі, у не вигідне конкурентне становище [14].

Серед факторів, що сприяють поширенню тінізації ринку праці в Україні слід відзначити наступні [10]:

Нестабільність та складність системи оподаткування, нестабільність податкового законодавства, високий податковий тиск і нерівномірність податкового навантаження на суб'єкти господарювання в Україні. Це викликає невизначеність стратегії господарювання у бізнес-структур, а отже – бажання “пересидіти” у “тіні” до “кращих часів”.

Відсутність в Україні розгалуженої системи безготівкових розрахунків, універсальних платіжних систем. Адже, навіть отримання заробітної плати на банківську картку працюючим населенням (у понад 75 %) завершується зняттям готівки з наступним її “перетіканням” на товарні ринки (міські / приміські продуктові ринки) та ринки послуг (на яких, здебільшого, надаються тіньові послуги за готівку (приватне будівництво та ремонт, плата лікарям, репетиторство у школі та ін.)

Надмірне регулювання підприємницької діяльності, високий рівень корупції у бюрократичній сфері та некомпетентність державних службовців. В умовах поширення корупції, державні службовці практикують часті перевірки та накладання штрафних санкцій на бізнес (що часто вирішуються “тіньовими” платежами).

Несприятливою в Україні є ситуація з працевлаштуванням жінок (особливо – віку понад 40 років і передпенсійного віку). Це, у свою чергу, викликає зростання “договірних” відносин між працедавцем та найманими працівниками (переважно – жінками), що погоджуються працювати без офіційного оформлення та отримувати заробітну плату “у конвертах”.

В Україні і досі відсутня тісна кореляція між нарахуванням пенсії та соціальними платежами фізичної особи (що мають здійснюватися впродовж усього економічно-активного періоду життя людини). Це потребує здійснення в Україні пенсійної реформи, усунення “зрівнялівки” та впровадження практики прямої залежності нарахування пенсійних виплат (а також, наприклад – виплат по тимчасовій непрацездатності) від офіційно сплачених працівником соціальних платежів до державного бюджету та Пенсійного фонду.

Відсутність в Україні чіткого, зрозумілого та ринково-орієнтованого трудового законодавства. Відсутність в Україні соціальної відповідальності бізнесу. Зокрема, йдеться про прийняття в Україні нового Трудового Кодексу, що враховував би як інтереси працедавців, так і інтереси найманих працівників, запровадив практику соціальної відповідальності бізнесу. Розробка нового Трудового Кодексу – на часі реформ в Україні.

В Україні не прослідковується тісний зв'язок між офіційним збільшенням надходжень до державного бюджету та реальним зростанням добробуту (реального збільшення пенсій, збільшення реальної заробітної плати бюджетних працівників). Це призводить до зневіри населення, до терпимості щодо “тінізації” оплати праці.

Відсутність в Україні суспільного відторгнення, неприйняття тіньової економіки (та її часткового прояву – “заробітної плати у конвертах”) як фактора, що гальмує соціально-економічний розвиток країни в цілому, породжує такі явища як “терпимість до побутової корупції” (нелегальне репетиторство, грошова “подяка” лікарям), сприйняття корупції, “продаж голосів” під час виборчого процесу тощо. Нелегальна зайнятість та тінізація заробітних плат в Україні виключає легальне поповнення державного бюджету (адже податки та соціальні внески не сплачуються), зменшує надходження до Пенсійного фонду. Все це, у свою чергу – породжує бідність населення та недовіру громадян до інституту “держава”. Виникає “замкнене коло”: поширення тіньової економіки – бідність населення – недовіра до держави – поширення тіньової економіки.

Тому пріоритетним та принципово важливим напрямком сучасної економічної політики держави є детінізація економіки. При розробці стратегії детінізації слід враховувати наявність досить широкої бази зацікавленості в збереженні існування тіньової економіки серед [14]:

-самих суб'єктів тіньової економіки, які, нагромадивши значні капітали, зацікавлені в подальшому розвитку свого бізнесу, проте не мають

правових умов і часто економічної зацікавленості у їх виведенні в офіційний сектор економіки;

-легальних підприємців, які вважають за доцільне частково здійснювати операції поза межами чинного законодавства з метою оптимізації витрат, уникнення фіскального тиску та збільшення доходності бізнесу;

-пересічних громадян, котрі змушені поповнювати власні доходи за рахунок тіньової сфери через низький рівень офіційного доходу;

-представників керівництва частини державних підприємств, які, скориставшись фактичною безконтрольністю використання держвласності, перевели юридично державні виробничі ресурси під фактичний приватний контроль, що зробило державну власність джерелом доходів тіньового сектора, призвело до різкого зниження ефективності державних підприємств;

-частини державних службовців різного рівня, насамперед – у місцевих органах влади та силових структурах, які отримували зиск від корупційних діянь, обумовлених здійсненням тіньових операцій.

Зволікання із впровадженням у попередні роки дієвої політики детінізації економіки, яка б передбачала “м’яку” модель адаптації некримінальних тіньових капіталів до діяльності у легальній економіці та відокремлення бізнесу від влади, обумовило значне загострення проблем, пов’язаних з детінізацією економіки, після зміни влади. Оскільки сфера тіньової економіки зберігатиме привабливість доти, поки не буде створено умов до належної прибутковості діяльності в офіційній сфері, на нашу думку, слід очікувати намагань зберегти контакт місцевих ділових та управлінських еліт з метою збереження усталених схем тіньових економічних операцій, в тому числі – шляхом зрощування бізнес-структур з новими структурами місцевої влади. Ця загроза посилюється внаслідок призначення в ході зміни влади на керівні посади значної кількості осіб, близьких до підприємницьких структур, які часто не мають належних навичок управлінської діяльності.

Важливими загальними чинниками детінізації економіки є [15]: визначення чіткого курсу економічних перетворень з артикульованими прозорими стратегічними пріоритетами; деполітизація економіки, введення підконтрольності та відповідальності влади; встановлення в Україні сприятливого економічного правового клімату для розвитку національного підприємництва та відновлення стійкого економічного зростання; обмеження монопольної поведінки в усіх сферах економічної діяльності; запровадження відкритого діалогу органів державної влади з представниками суб'єктів господарювання.

Україні важливим чинником детінізації економіки має стати продовження широкомасштабної податкової реформи, спрямованої на зниження і вирівнювання податкового тягаря, спрощення податкової системи, посилення податкового контролю за рівнем витрат виробництва, заохочення інвестиційної діяльності та нагромадження амортизаційних фондів підприємств, мінімізацію витрат на виконання й адміністрування податкового законодавства.

Поряд з загальним поліпшенням підприємницького середовища внаслідок дерегулювання та зниження фіскального навантаження суб'єктів господарювання, має бути вжито комплекс спеціальних заходів, які стимулюватимуть детінізаційні процеси. Необхідно також запровадити на певний перехідний період політику амністії щодо тіньового некримінального капіталу через відкриття йому шляхів для легального інвестування.

Детінізація економіки – це цілісна система дій, спрямована передусім на подолання та викорінення причин та передумов тіньових явищ та процесів. Стратегічною метою детінізації економіки має стати істотне зниження рівня тінізації шляхом створення сприятливих умов для залучення тіньових капіталів у легальну економіку та примноження

національного багатства. Виведення на “світло” тіньових капіталів сприятиме вагомому збільшенню національного інвестиційного потенціалу і ступеня його реалізації, матиме значний позитивний ефект для бюджетної сфери, слугуватиме зміцненню довгострокової стабільності та зорієнтованості національної економіки на стратегічний розвиток і зростання, сприятиме зміцненню економічної безпеки держави [14].

З метою подолання негативних наслідків процесу тінізації економіки України, значного зменшення його рівня, необхідно розробити та реалізувати низку заходів щодо протидії тінізації [14; 16].

1. Заходи щодо детінізації економіки:

– “амністія” капіталів некримінального походження, насамперед тих, що спрямовуються в інноваційну сферу та інші суспільно значущі та пріоритетні сектори;

– запровадження податкових стимулів до нагромадження та інвестування коштів в інноваційний сектор юридичними особами, які пропонується надавати за фактичними результатами діяльності;

– звуження фінансової бази тіньового господарювання через зменшення рівня оподаткування фізичних осіб на величину документально підтверджених коштів, витрачених на розвиток людського капіталу (освіта, підвищення кваліфікації тощо);

– реальне і радикальне спрощення погоджувальних та дозвільних процедур щодо здійснення підприємницької діяльності, особливо в інноваційній сфері;

– обов’язкове обґрунтування джерел походження грошових коштів при купівлі товарів, вартість яких перевищує певну заздалегідь визначену суму (житла, земельних ділянок, транспортних засобів та предметів розкошу);

– залучення до реалізації стратегії легалізації представників міжнародних організацій, спеціалізованих на протидію неlegальному господарюванню, та громадянського суспільства.

2. Заходи щодо декриміналізації економіки:

–віднесення до переліку кримінальних злочинів “незаконного збагачення”, що передбачено ст. 20 Конвенції ООН проти транснаціональної організованої злочинності, ратифікація

Конвенції про корупцію у контексті кримінального права;

–реформування системи звітності правоохоронних органів відповідно до стандартів розвинених країн;

–узгодження повноважень та контрольних-ревізійних функцій органів влади у сфері легалізації тіншових капіталів;

–розробка комплексної теоретико-методичної бази визначення обсягів та протидії кримінальній та тіншовій активності;

–активізація участі у міжнародній системі протидії і легалізації економічної діяльності на різних рівнях міжнародного співробітництва.

3. Заходи щодо запобігання непродуктивного відтоку капіталів з України:

–забезпечення дієвого захисту та державних гарантій прав власників та інвесторів;

–забезпечення стабільності, прозорості та однозначності норм законодавства у сфері оподаткування та валютного регулювання, покращання інвестиційного та підприємницького клімату;

–подолання тіншових явищ у сфері зовнішньоекономічної діяльності, зокрема, у системі митного регулювання;

–прискорення розвитку фінансових ринків та корпоративного сектора у відповідності до європейських стандартів;

–істотне підвищення ефективності боротьби з корупцією та організованою злочинністю, зокрема у фінансовій сфері тощо.

Реалізація зазначених та інших заходів щодо подальшої детінізації економіки сприятиме не лише формуванню повноцінного ринкового середовища, розвитку економіки, легалізації капіталу, процесу демократизації економіки і суспільства в цілому, а й значному

підвищенню конкурентоспроможності економіки та усуненню реальних загроз національній безпеці держави.

3.2. Зарубіжний досвід детінізації економіки та можливості його застосування в Україні

Результати опрацювання та вивчення міжнародного досвіду регулювання тих чи інших процесів і явищ завжди корисні та мають і теоретичне, і прикладне значення. По-перше, вони дають змогу ідентифікувати сукупність суб'єктів та об'єктів управління. По-друге, усвідомити мету, головні цілі та якнайширший перелік застосовуваних методів, механізмів, інструментів та засобів. По-третє, побачити доцільність, особливості та результати політики. По-четверте, прогнозувати наслідки перспективи регулювання вітчизняної економіки. По-п'яте, більш системно підійти до державного управління, тобто не лише реалізувати набір визначених дій, але й сформувати необхідне макроекономічне середовище, інституціональну забезпечення, внутрішні та зовнішні взаємозв'язки, наперед вибудувати систему компенсаторних норм і механізмів. Звичайно, що цей перелік можна було б продовжувати, що підтверджує актуальність та глибоку теоретико-методологічну сутність вивчення, а в подальшому, – імплементації світового досвіду у систему державної політики детінізації економіки.

Поширення тіньової економіки поряд з макроекономічною розбалансованістю та обмеженістю ресурсів визнані Всесвітнім економічним форумом (ВЕФ) основними глобальними ризиками майбутнього десятиріччя.

Глобалізація фінансових систем, розвиток міжнародних банківських мереж, електронних торговельних систем та мереж здійснення операцій з нерухомим майном, за недостатньої координації діяльності країн щодо детінізації світових торговельних та фінансових потоків, створюють умови для використання фінансових інструментів і маніпулювання інструментами

трансфертно-ціноутворення з метою оптимізації оподаткування та відмивання грошей [4].

Загострення проблеми тінізації глобальних ринків у контексті подолання кризових явищ та забезпечення стійкості світової та національних фінансових систем зумовили актуальність її внесення до порядку денного сесії Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ) у 2011 році. Основними проблемами тінізації економічних відносин визначено тіньову зайнятість та тінізацію фінансових потоків [13]. Саме тому важливого значення набуває дослідження тіньової економіки в загальносвітових масштабах, визначення особливостей її прояву в різних країнах та розробки ефективних механізмів захисту національних економік та глобальної економічної системи від негативного впливу тінізаційних процесів.

Матеріальні збитки від функціонування тіньової економіки у світі вимірюються мільярдами доларів США. Науковці з Австрії та Німеччини під керівництвом Ф. Шнайдера зробили загальний висновок стосовно тіньової економіки: з часом її рівень невідмінно зростає незалежно від рівня розвитку економічної системи і суспільства.

Загальний рівень тіньової економіки в країні суттєво залежить від низки чинників, серед яких можна виокремити: розмір податкового навантаження в країні; регламентація економічної діяльності; наявність “нелегального” ринку робочої сили; особливості регулювання ринку праці; розмір державного сектору в економіці тощо. Більшість науковців головними причинами розвитку тіньової економіки називають податки та закони, що наявні в конкретній державі (див. табл. 3.1). Серед нових факторів, що виникли з часом, можна згадати про транснаціоналізацію та глобалізацію економіки, які особливо негативно впливають на держави з ліберальною слабоконтрольованою фінансовою системою.

Таблиця 3.1

**Причини зростання тіньової економіки у розвинених
країнах світу [47]**

Фактори, що сприяють зростанню тіньової економіки	Ступінь впливу	
	А)	В)
Зростання податкового тягаря і розміру внеску на соціальне забезпечення	35-38 %	45-52 %
Якість державних інститутів	10-12 %	12-17 %
Трансферти	5-7 %	7-9 %
Регулювання ринку праці	7-9 %	7-9 %
Державні послуги	5-7 %	7-9 %
Мораль платника податків	22-25 %	-
Вплив усіх факторів	84-98 %	78-96
*А) середні величини, отримані в 12 дослідженнях *В) середні величини, отримані в 22 дослідженнях		

Саме в контексті глобалізації здійснює наукові пошуки Е. Вейнер. Сутність тіньової економіки він розглядає як глобальне явище, яке виходить за межі однієї країни. Зокрема, як зазначає Е. Вейнер, “убільш конкретних визначеннях тіньовий ринок є групою самостійних, дуже заможних країн та інвесторів, які фактично мають можливість управляти світовою економікою через великі запаси акцій, облігацій, нерухомості, валюти та інших фінансових активів, які вони тримають в нерегульованих інвестиційних структурах (хеджевих фондах, фондах прямих інвестицій, суверенних інвестиційних та стабілізаційних фондах), а також у крупних державних холдингових компаніях” [18, с. 10].

Спираючись на дослідження компанії McKinsey Global Institute, дослідник робить висновок, що під контролем таких країн, як Саудівська Аравія, Кувейт, Абу-Дабі (як мікродержава), Китай, Японія, Південна Корея, деяких хедж-фондів та фондів прямих інвестицій перебуває більше 12 трлн. дол. США, які складають основу впливового тіньового ринку через забезпечення потреб реальних грошів, ліквідності [18, с. 10 - 11]. За

даними різних організацій рівень тіньової економіки в сучасному світі становить від 18 до 35 % загальносвітового ВВП. За підрахунками Світового банку ВВПу світі 2012 р. становив 71,66 трлн дол. США, тобто найбільш песимістичний розрахунок свідчить, що в тіньовому секторі нині виробляється приблизно 26 трлн. дол. США [45]. Для Європи у 2015 р. загальний рівень тіньового сектору становив 18,3 % ВВП та відповідно дорівнював 2,15 трлн. євро [82].

Найвищий рівень тіньової економіки країн ЄС має Болгарія (30,6 %), Румунія (28,0), Хорватія (27,7 %), Естонія (26,2 %). Найнижчий рівень у 2015 році зафіксований у Австрії (8,2 %), Люксембурзі (8,3 %), Нідерландах (9,0 %).

Розмір тіньової економіки в країнах ЄС можна розглянути за даними табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Розмір тіньової економіки в країнах ЄС [82]

Найменування	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Австрія	8,2	7,9	7,6	7,5	7,8	8,2
Бельгія	17,4	17,1	18,6	16,4	16,1	16,2
Болгарія	32,6	32,3	31,9	28,4	31,0	30,6
Хорватія	29,8	29,5	29,0	15,5	28,0	27,7
Чеська Республіка	16,7	16,4	16,0	13,0	15,3	15,1
Данія	14,0	13,8	13,4	27,6	12,8	12,0
Естонія	29,3	28,6	28,2	13,0	27,1	26,2
Фінляндія	14,0	13,7	13,3	27,6	12,9	12,4
Франція	11,3	11,0	10,8	13,0	10,8	12,3
Німеччина	13,9	13,2	12,9	9,9	12,2	12,2
Греція	25,4	24,3	24,0	12,4	23,3	22,4
Угорщина	23,3	22,8	22,5	23,6	21,6	21,9
Ірландія	13,0	12,8	12,7	12,2	11,8	11,3
Італія	21,8	21,2	21,6	21,1	20,8	20,6
Латвія	27,3	26,5	26,1	25,5	24,7	23,6
Литва	29,7	29,0	28,5	28,0	27,1	25,8
Люксембург	8,4	8,2	8,2	8,0	8,1	8,3
Мальта	26,0	25,8	25,3	24,3	24,0	24,3
Нідерланди	10,0	9,8	9,5	9,1	9,2	9,0

Польща	25,4	25,0	24,4	23,8	23,5	23,3
Португалія	19,2	19,4	19,4	19,0	18,7	17,6
Продовження табл. 3.2.						
Румунія	29,8	29,6	29,1	28,4	28,1	28,0
Словаччина	24,3	24,1	23,6	23,1	23,5	23,3
Кіпр	26,2	26,0	25,6	25,2	25,7	24,8
Іспанія	19,4	19,2	19,2	18,6	18,5	18,2
Швеція	15,0	14,7	14,3	13,9	13,6	13,2
Об'єднане Королівство	10,7	10,5	10,1	9,7	9,6	9,4

Відсоток тіньової економіки в ЄС у секторальному розрізі відображено на рис. 3.1.

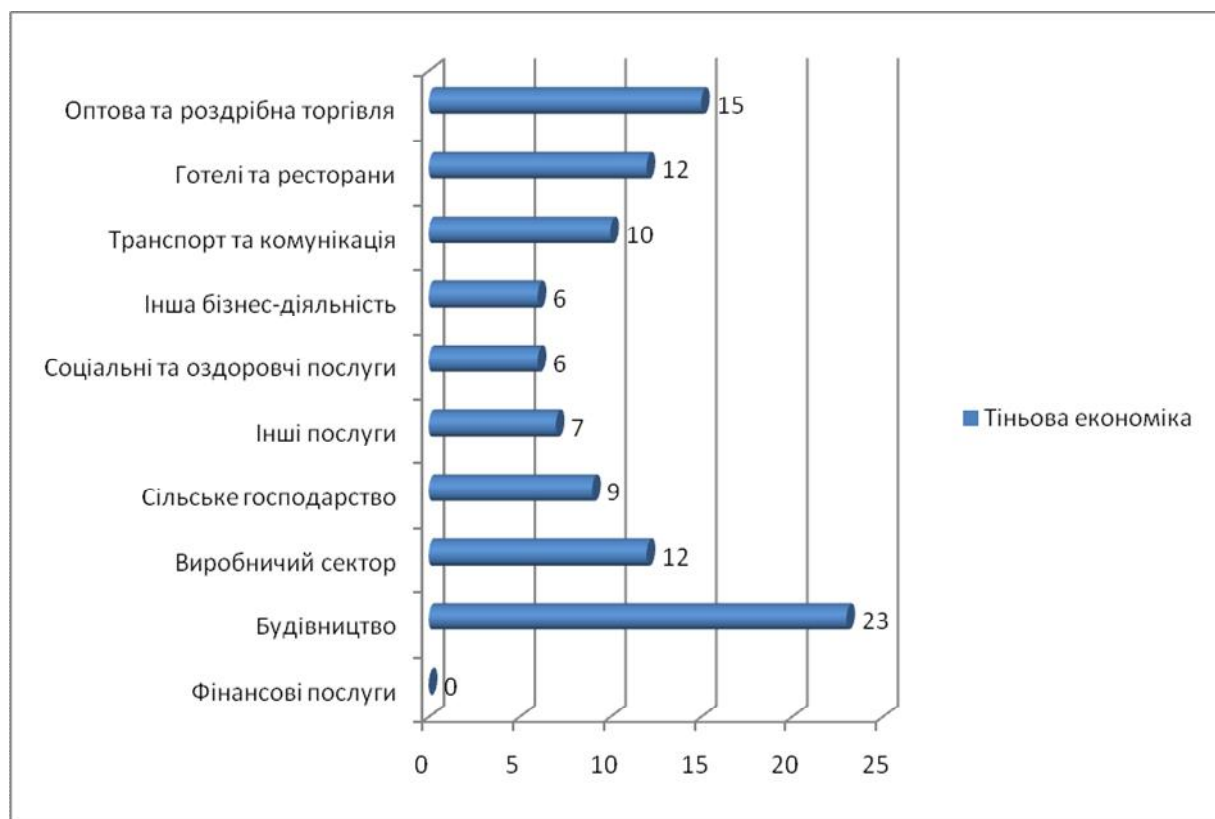

Рис. 3.1. Відсоток тіньової економіки в ЄС у кожному із секторів [29]

Світовою практикою напрацьовано величезний тарізностронній досвід боротьби, протидії, стримування, а інколи й стимулювання тіньової діяльності. А в найбільш цінній його частині є ідентифікація методів, механізмів, принципів і засобів державного

управління детінізацією національного господарства. Саме ці чотири найбільш важливих складових могли б бути закладеними у формування нової більш дієвої концепції (а в подальшому – національної і регіональних та місцевих стратегій і програм) системної і комплексної детінізації економіки у нашій державі [1].

Відомо, що для регулювання тих чи інших сфер економіки або секторів національного господарства використовують економічні та адміністративні методи. Вдале поєднання чітких обмежень та стимулювальних необхідну поведінку економічних агентів заходів дає змогу керувати розвитком економічних процесів, подій, явищ у необхідному руслі. Проблема тінізації економіки не лише не виняток, але навпаки – проблема, протидія якій можлива лише за продуманого, комплексного і системного підходу з використанням, мабуть, усіх можливих методів, механізмів, інструментів та засобів державного регулювання.

Механізмами протидії тіньовій економічній діяльності, які себе у міжнародній практиці зарекомендували як ефективні, є законодавчий, податковий та антикорупційний [30, с. 7]. Роль законодавчого полягає у внесенні змін у нормативно-правовий базис задля унеможливлення здійснення суб'єктами господарювання тіньової діяльності або упровадження стимулів легального та прозорого господарювання.

Потрібно зауважити на тому, що податковий механізм економічно розвинених державах часто застосовують у поєднанні із законодавчим. Це більш ефективноі така практика забезпечила досягнення найнижчого рівня тінізації національного господарства у Швейцарії, Австрії, Німеччини, Італії, Чехії, Канаді та ін., що мають спільні принципи побудови національних систем оподаткування і гарантування міжнародних стандартів щодо протидії тінізації економічних відносин. У міжнародній практиці антикорупційний механізм застосовують для зниження рівня корупції в державних і особливо правоохоронних органах.

Як продовження законодавчого доцільно стверджувати про можливість ефективного застосування інституційно-організаційного механізму, що підтверджується досвідом державної політики у країнах Європи і США в межах протидії негативним наслідкам фінансово-економічної кризи 2008 – 2009 рр.

Упродовж 2009 – 2010 рр. було створено Європейський комітет системних ризиків, Європейську банківську адміністрацію, Європейську страхову та пенсійну адміністрацію, Європейську ринково-облігаційну адміністрацію. Серед головних завдань діяльності цих організацій було визначено діяльність з моніторингу та протидії тінізації, пошуку і впровадженню дієвих рішень з переведення фінансових ресурсів з тіньового сектору в офіційний та легальний [61, с. 61 – 63].

Серед інструментів, що використовувалися у різних державах світу як з давніх-давен демократичних, такі тих, що були свого часу тоталітарними, доцільно згадати про концентрацію заходів, спрямованих на протидію корупції.

Прикладним з огляду на його наслідування можна вважати досвід Грузії, де майже повністю подолано корупцію в соціальній сфері, ліквідовано державну систему соціального захисту населення, а нова, побудована за принципами ринкового саморегулювання, показала істотно вищу як порівняльну, так і абсолютну ефективність, а також досвід судової системи Сінгапуру [61, с. 69 – 70].

Додамо, що в цілях протидії корупції може ефективно використовуватися досвід тих країн, які займають провідні позиції у рейтингу Світового Банку щодо легкості провадження підприємницької діяльності. Це, зокрема Сінгапур, Гонконг, Нова Зеландія, США, Данія, Малайзія та ін.

Так, упродовж 2013 р. з метою зниження рівня тінізації та корупції у системах реєстрації власності та оподаткування адміністрування податків у низці країн світу були реалізовані такі заходи: використання електронної бази даних про обтяження (Данія,

Республіка Корея, Чилі, Швеція, Ямайка), надання кадастрової інформації в режимі онлайн (Великобританія, Колумбія, Малайзія, Фінляндія, Південноафриканська республіка), введення пришвидшених процедур та фіксованих платежів за переоформлення власності (Казахстан, Монголія, Нікарагуа, Португалія, Румунія, Грузія, Нова Зеландія, Росія, Руанда, Словаччина), інституціалізація процедури самостійного нарахування податків (Аргентина, Китай, Канада, Руанда, Туреччина, Шрі-Ланка), введення системи подання податкових документів та сплати податкових платежів у електронному вигляді (Австралія, Індія, Колумбія, Литва, Маврикій, Мальта, Туніс), введення принципу оподаткування одним податком однієї податкової бази (Македонія, Великобританія, Намібія, Парагвай [17, с. 20 – 21].

Антикорупційні заходи держави стосуються як запровадження відповідальності для юридичних осіб за такі порушення. До прикладу, у Франції застосовують такі ефективні дієві та пропорційні санкції: штраф; ліквідація юридичної особи; остаточна або на термін до 5 років заборона здійснювати один чи декілька видів економічної діяльності; ув'язнення до 5 років посадових осіб підприємств; заборона на певний термін співпраці з державними підприємствами, установами, організаціями; заборона до залучення заощаджень населення; конфіскація предметів, які використовувалися для скоєння злочинних дій; афішування прийнятої судової ухвали або розповсюдження компрометуючої інформації про порушника через ЗМІ [36].

Серед інструментів протидії тінізації економіки вже багато років застосовують принцип ілюстрації доходів та відатків або презумпції невинуватості [61, с. 83–85]. Тобто, згідно з цим принципом, не держава має доводити правомірність походження доходів громадянина юридичних осіб, а навпаки, – особа має підтвердити легітимність джерел походження коштів. Аналогічної щодо доходів осіб, отриманих за рахунок доступу до державного майна, екстерналій,

капіталу, фінансів, природних ресурсів. Для цього у США існує законодавча норма щодо легітимності джерел походження стартового та інвестованого капіталу, покарання економічної злочинності та корупції, конфіскації майна та коштів легально працюючих підприємств, але як і створено за кримінальні доходи (рекет, шахрайство, розкрадання державного майна та фінансових ресурсів тощо). Відтак, наслідки трансфертного ціноутворення істотно і тому у багатьох країнах світу застосовуються дієві засоби протидії. Так, положення законодавства з обмеження трансфертного ціноутворення впроваджені у всіх країнах ОЕСР, жорсткі правила трансфертного ціноутворення існують в Індії та Китаї [60].

Прикладним доробком з протидії негативним наслідкам трансфертного ціноутворення є стандарт ОЕСР “Керівництво щодо трансфертного ціноутворення для багатонаціональних корпорацій та податкових адміністрацій” [81], у якому визначено такі головні інструменти державної політики як дотримання принципу витягнутої руки.

Погоджуючись із перспективністю ширшого застосування безпосередньо економічних методів задля детінізації економіки в складний посткризовий і посттрансформаційний період її розвитку, додамо, що об’єктивно перспективним напрямом є удосконалення системи спостереження і обліку доходів громадян. В цих цілях може використовуватися досвід США, де ведеться облік не стільки доходів, як витрат громадян. Документи, які підтверджують витрати домогосподарств подаються в податкові органи для отримання часткового відшкодування при оплаті комунальних послуг або отриманні соціальної допомоги. Очевидно, що отримана інформація є базисом для аналізу рівня тінізації та оцінювання її реальних масштабів.

Відносно світового досвіду детінізації фінансової сфери, варто акцентувати увагу на запровадження “податкової амністії” [10], яка передбачає пропозицію держави до певних категорій неплатників податків

(юридичних і фізичних осіб) погасити накопичену прострочену заборгованість із податків в обмін на скасування покарання за несвоєчасну сплату чи приховування податків).

Досвід запровадження податкової амністії у світі вважають досить суперечливим. Позитивно оцінюється податкова амністія в Ірландії (1988 р.), яка дозволила легалізувати близько 2,5 % національного ВВП. В Південно-Африканській Республіці у 2003 р. усім юридичним і фізичним особам, які не сплачували податки із тіньових доходів (капіталів) було запропоновано сплатити з прихованих доходів 5 % і надалі – легалізувати їх. Участь в амністії взяло понад 43 тис. громадян і фірм, що дозволило мобілізувати до державного бюджету понад 6,5 млрд. дол. США. У Ірландії досвід податкової амністії (1997 р.) дав значний позитивний ефект, оскільки у 1997 р. було зменшено ставку податку (до 30 %), тоді як всі попередні спроби декларували 97,5% оподаткування прихованих доходів (прибутків). Разом з тим, податкові амністії в Росії (2006 р.), Казахстані (2001 р.) не дали прогнозованих позитивних результатів [49, с. 7–10]. Експерти зазначають, що успіх здійснення податкової амністії у країні тісно пов'язаний із політичною стабільністю, наявністю у країні чіткої довгострокової стратегії соціально-економічного розвитку, зрозумілого для бізнесу плану дій уряду відносно податкової політики і підтримки національних товаровиробників. Такі тенденції необхідно врахувати також і Україні за умов запровадження податкової амністії як складової процесів детінізації національної економіки.

Великі сподівання щодо детінізації національної економіки в Україні пов'язують з реалізацією планів щодо “нульової декларації” (у країнах Прибалтики впровадження практики “нульової декларації” на початку ХХІ ст. позитивно позначилось на поповненні державного бюджету). Сутність “нульової декларації” полягає у тому, що кожен повнолітній громадянин, який має сплачувати податки, є зобов'язаний заповнити та надіслати до Державної фіскальної служби “нульову декларацію”, у якій має вказати дані про фактично наявну у нього власність, всі наявні активи, доходи, раритетні

та дорогоцінні речі, грошові кошти (у т.ч. готівку – гривні та іноземну валюту) не вказуючи їх походження. Після подачі “нульової декларації” громадянин не буде нести ані адміністративної, ані кримінальної відповідальності за походження свого майна (у т.ч. внаслідок “тіньового” походження).

Водночас, у країнах ЄС після “нульового декларування” всю заявлену готівку фізичні особи повинні були розмістити на банківських депозитах та рахунках. За оцінками експертів, “на руках” у населення України перебуває від 50 до 80 млрд. дол. США.

У порядок денний Верховної Ради (02.03.2016 р.) включено законопроект “Про нульову декларацію”, але реалізація ідеї “нульової декларації” в Україні перебуває під питанням. Адже банківська система України переживає структурну перебудову. Слід очікувати подальшої “хвилі” банкрутства дрібних та середніх банків, що ставить під сумнів надійність розміщення задекларованих коштів на банківських рахунках. З іншого боку – потенційні суб’єкти подання “нульової декларації” не мають чітких гарантій щодо стабільності та передбачуваності законодавства країни (на найближчі 10 – 15 років) [10].

Без наявності в державі прозорого, зрозумілого та стабільного законодавства, довіра громадян до новацій детінізації буде низькою.

Висновки до розділу 3

Поширення тіньової економіки веде до різкого зниження ефективності державної політики, утруднення, а подекуди – й неможливості регулювання економіки ринковими методами, із застосуванням інструментів грошово-кредитної та податкової політики.

Детінізація економіки – це цілісна система дій, яка спрямована на подолання і викорінення причин і передумов тіньових явищ та процесів. Стратегічною метою детінізації економіки має стати істотне зниження рівня тінізації шляхом створення сприятливих умов для залучення тіньових капіталів у легальну економіку та примноження національного багатства. Виведення на “світло” тіньових капіталів сприятиме вагомому збільшенню національного інвестиційного потенціалу і ступеня його реалізації, матиме значний позитивний ефект для бюджетної сфери, слугуватиме зміцненню довгострокової стабільності та зорієнтованості національної економіки на стратегічний розвиток і зростання, сприятиме зміцненню економічної безпеки держави.

Отже, відродження довіри населення до державних інституцій, до держави, до органів державної влади всіх рівнів; боротьба з корупцією на всіх інституційних рівнях існування держави – є першим, необхідним кроком, що необхідно зробити на шляху детінізації національної економіки. Довіра до уряду, відчуття “соціальної солідарності” стає потужним стимулом, що спонукає людей офіційно платити податки, не приймати участь у тіньових схемах господарювання. А детінізація економіки, у цьому випадку – стане першим реальним кроком до успіху здійснення соціально-економічних реформ в Україні.

ВИСНОВКИ

За даними проведеного дослідження можна зробити такі висновки.

Тіньова економіка – це господарська діяльність, яка розвивається поза державним обліком та контролем, а тому не відображається в офіційній статистиці. “Тіньові” підприємства не перерозподіляють власних доходів до бюджетів та державних цільових фондів, вони не сплачують податків, збільшуючи власні прибутки.

Виділяють такі види тіньової економіки: “друга” тіньова економіка як заборонена законом економічна діяльність працівників “білої” (офіційної) економіки, яка приводить до прихованого перерозподілу раніше створеного національного доходу; “сіра” тіньова економіка як економічна діяльність по виготовленню та реалізації звичайних товарів та послуг, яка дозволена законом, але не реєструється (переважно дрібний бізнес); “чорна” тіньова економіка (економіка організованої злочинності)– заборонена законом економічна діяльність, яка пов’язана з виробництвом та реалізацією заборонених та дефіцитних товарів та послуг.

Головними причинами тінізації національної економіки є: недовіра до влади та недовіра до управлінських рішень, геополітичні конфлікти, висока корупція, складні бюрократичні процедури, недосконале інституційне та законодавче забезпечення, надмірне податкове навантаження та неефективне адміністрування податків загалом, високий рівень безробіття та відсутність економічних стимулів до легального працевлаштування, недосконалість судової та правоохоронної систем.

За наявності значних обсягів тіньової економіки відбувається:

1. Неефективність управління державними (публічними) фінансами в Україні.
2. Недосконалість фіскального адміністрування.

3. Нерозвиненість безготівкових розрахунків.

4. Високі витрати щодо ведення легальної підприємницької діяльності (бізнесу).

5. Порушення у сфері зовнішньоекономічної діяльності і слабка міжвідомча взаємодія.

6. Недосконалість законодавства у сфері економічних злочинів, корупція у державних органах і низький рівень правової культури.

7. Приховане безробіття.

Наслідки впливу підпільної тіньової економіки на економічну безпеку такі:

- звуження офіційного сектору економіки, змушене банкрутство значної частини підприємств
- перерозподіл національного доходу на користь паразитичного споживання
- втрата довіри населення до державного істеблішменту (владні, правлячі круги, політична еліта)
- розпад бюджетної системи, зростання державного боргу як вимушених заходів з вирішення фінансових проблем
- формування фінансової олігархії на тлі загального зубожіння населення
- поширення поза правових відносин, корумпованості, захопленні політичної влади кримінальними елементами
- неконтрольований відплив капіталів за кордон.

Надмірні обсяги тіньової економіки є чинником збільшення наявних в економіці негараздів та дисбалансів, залишаються найбільшим викликом економічній безпеці держави. Підтвердженням цього є існування стійкої зворотної залежності між показниками рівнів економічної безпеки і тіньової економіки України.

Сучасні методи оцінки тіньової економіки можна умовно об'єднати у дві великі групи: методи мікрорівня і методи макрорівня. До методів мікрорівня належать:

- 1) опитування населення, експертів та вибіркові обстеження суб'єктів економічної діяльності;
- 2) аналіз податкових перевірок і даних правоохоронних органів;
- 3) спеціальні методи економіко-правового аналізу. З цих методів можна виділити три види: метод бухгалтерського аналізу, метод документального аналізу, метод економічного аналізу.

До методів макрорівневої оцінки належать:

- 1) метод аналізу розбіжностей даних офіційної статистики;
- 2) метод оцінки неврахованої вартості;
- 3) монетарні методи, які застосовуються при аналізі процесів, пов'язаних з попитом на гроші, оборотністю і формою використання грошових коштів;
- 4) економетричні методи;
- 5) структурні методи засновані на використанні інформації про розміри тіньового сектору в різних сферах економічної діяльності: а) експертний метод та б) метод зіставлення галузей;
- б) до спеціальних методів оцінки обсягів тіньової економіки належать метод оцінки за показником зайнятості та метод стійких взаємозв'язків.

Варто звернути увагу на методики оцінки масштабів тіньової економіки, які були безпосередньо впроваджені в Україні. Існують дві офіційні методики оцінювання обсягів тіньової економіки України: методика Державної служби статистики України та підхід Міністерства економічного розвитку і торгівлі України.

Найбільш прийнятними для визначення обсягів тіньової економіки в умовах наявної статистичної бази є такі методи: “витрати населення – роздрібний товарооборот”, фінансовий, монетарний, електричний.

За підсумками 2015 р. рівень тіньової економіки сягнув значення 40 % ВВП, тобто продемонстрував зниження у порівнянні із попереднім 2014 р. на 3 в.п. Такі зміни були зумовлені тим, що починаючи з травня 2015 р. відмітилася та зберігалася позитивна тенденція щодостабілізації макроситуації.

Таких позитивних тенденцій було досягнуто внаслідок: фіскальній консолідації і жорсткій монетарній політиці; одержаній фінансово-кредитній допомозі від МВФ; домовленостям відносно реструктуризації зовнішнього державного боргу; географічній переорієнтації українського експорту в країни ЄС, Азії та Африки; активізації діяльності щодо реформування економіки, а також поглибленню співробітництва із Європейським Союзом; пристосуванню господарюючих суб'єктів до нових умов економіки, що зумовлені також новими міжгалузевими зв'язками.

найбільша частка тіні припадає на добувну промисловість, операції з нерухомим майном, переробну промисловість.

Значний обсяг тіньового обігу припадає на сектори домогосподарств і підприємств, відповідно 25% і 40%. Важливу роль у подоланні тіньової економіки відіграє держава, яка повинна вживати цілий ряд заходів для поступового усунення причин тінізації.

Основними причинами, які гальмують процес виходу економіки України з тіні, є: системні вади податкової політики (чинна податкова система фактично зосереджена на максимальному залученні надходжень до бюджету, без урахування можливих негативних наслідків надмірного фіскального тиску на суб'єктів господарювання та громадян); відсутність повноцінного ринкового середовища (уповільнення інституційних, структурних та економічних змін, недосконалість ринкових механізмів призводять до неузгодженості державної економічної політики з інтересами суб'єктів господарювання, які змушені самотійно розробляти неформальні механізми взаємної співпраці); високий рівень корупції та некомпетентність державних службовців (корупція є одним з головних чинників, який впливає

на розвиток України та залишається одним з найбільших перепон на шляху її інтеграції до світового співтовариства); нестабільність інвестиційного та підприємницького клімату; недостатній захист інвесторів; нестабільне політичне середовище та ін.

Отже, для подолання надмірної тінізації економіки України варто реалізувати такі заходи: зробити легальні умови ведення бізнесу конкурентними з тіньовими, акцентувавши увагу на перегляді ставок податків, оптимізувати податкове навантаження на платників; полегшити адміністрування податків; спростити податковий облік, наблизити його до бухгалтерського; полегшити умови ведення бізнесу (зокрема, спростити дозвільну систему, передати частину регулюючих функцій від держави до об'єднань підприємців); посилити боротьбу з тіньовою економічною діяльністю та корупційними проявами; зробити прозорішим процес витрачання бюджетних коштів.

З метою подолання негативних наслідків процесу тінізації економіки України, значного зменшення його рівня, необхідно розробити та реалізувати низку заходів щодо протидії тінізації:

- заходи щодо детінізації економіки;
- заходи щодо декриміналізації економіки;
- заходи щодо запобігання непродуктивного відтоку капіталів з

України.

Реалізація зазначених та інших заходів щодо подальшої детінізації економіки сприятиме не лише формуванню повноцінного ринкового середовища, розвитку економіки, легалізації капіталу, процесу демократизації економіки і суспільства в цілому, а й значному підвищенню конкурентоспроможності економіки та усуненню реальних загроз національній безпеці держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Августин Р. Р. Узагальнення світового досвіду формування ефективної системи детінізації національного господарства / Р. Р. Августин // Науковий вісник НЛТУ України. – 2014. – Вип. 24.1. – С. 192 – 197.
2. Аналіз наслідків податкових ініціатив, Міністерства доходів і зборів України (аналітична записка). – К., 2012. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ndi-fp.asta.edu.ua/iles/doc/konf-30-10/analit.pdf>.
3. Базилінська О. Я. Макроекономіка: навч. посіб. / О. Я. Базилінська. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 442 с.
4. Баранов С. О. Тіньова економіка в світі: тенденції та регіональні особливості / С. О. Баранов // Економіка та держава. – 2014. - № 8. – С. 131 – 134.
5. Бекряшева А. К. Теневая экономика и экономическая преступность [Электронный ресурс] / А.К. Бекряшев, И.П. Белозеров. – Режим доступа : <http://newasp.omskreg.ru/bekryash/ch1p1.htm>.
6. Бекряшев А.К. Теневая экономика и экономическая преступность / А. К. Бекряшев, И.П. Белозеров, Н.С. Бекряшева. – Омск: ОГУ, 2000. – 459 с.
7. Белінська Я. В. Валютно-курсове регулювання: проблеми теорії і практики: [монографія] / Я. В. Белінська. – К. – 2007. – 372 с.
8. Бій з “тінню”: імітація і дії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/uk/blog/polityka/biy-z-tinnyu-imitaciya-i-diyi>.
9. Біла С.О. Детінізація економіки – передумова євроінтеграції України // Ukraine – EU. Modern Technology, Business and Law: collection of international scientific papers: in 2 part. Part 1/ Modern Priorities of Economics. Engineering and Technologies. – Chernihiv: CNUT, 2016. – с. 67 – 70.
10. Біла С.О. Детінізація національної економіки як складова соціально-економічних реформ: світовий досвід та виклики для України // Економічний

вісник університету. – Збірник наукових праць учених та аспірантів. – Випуск 29/2. – Переяслав-Хмельницький: ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, 2016. –с. 347 – 354.

11. Будаговська С. Мікроекономіка і макроекономіка. Підручник у 2-х частинах /С. Будаговська, О. Кілієвич– К.: Вид-во "Основи", 1998. – 518 с.

12. Буркальцева Д. Д. Інституціональне забезпечення економічної безпеки України : монографія / Д. Д. Буркальцева ; Наук.-дослід. екон. ін-т. – К.: Знання України, 2012. – 347 с.

13. Ванькович Ю. М. Визначення сутності тіньової економіки / Ю. М. Ванькович // Вісник нац. ун-та «Львівська політехніка». – 2009. – № 657. – С. 450 – 456.

14. Варналій З. С. Актуальні проблеми забезпечення національної економічної безпеки в Україні Науковий вісник 2009 № 1. С. 1 – 18.

15. Варналій З. С. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації: монографія / за ред. З. С. Варналія. – К. : Вид-во НІСД, 2006. – 576 с.

16. Варналій З. С. Детінізація економіки як чинник забезпечення національної безпеки України / З. С. Варналій // Науковий вісник. – Львів, 2009. – Вип.1 – С. 3 – 20.

17. Ведение бизнеса 2014: понимание регулирования деятельности малых и средних предприятий. – Вып. 11. Международный банк реконструкции и развития / Всемирный банк, 2013. – 35 с.

18. Вейнер Э. Скрытая власть. Как разбогатевшие государства влияют на инвесторов и контролируют весь мир / Вейнер Эрик [пер. с англ. В. В. Ильина]. — М.: Альпина Бизнес Бук, 2012. — 336 с.

19. Гронтковська Г.Е., Косік А.Ф. Макроекономіка: Навч. Посіб.– К.: Центр учбової літератури, 2010. – 672 с.

20. Дудін М.М. Вплив тіньової економіки України на її економічну безпеку / М.М. Дудін // Бізнесінформ.–2011.– №12.–С. 4–14.

21. Економічна енциклопедія: у трьох томах. – Т. 3. – К. : Академія, 2002. – 952 с.
22. Задворних С. С. Фінансова політика держави у забезпеченні детінізації економіки України: дис. канд. екон. наук: 08.00.08 / Сергій Сергійович Задворних; наук. кер. Пасічник Ю. В. – Черкаси, 2015. – 176 с.
23. Засянська О.В. Теоретичні основи боротьби з тіньовою економікою / О. В. Засянська // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 5. – С. 76–84.
24. Исправников В.О. Теневой капитал: конфисковать или амнистировать? / В.О. Исправников // Экономика и жизнь. – 1996. – № 24. – С. 8–12.
25. Кісь С. Я. Формування тіньового сектора економіки України макроекономічними суб'єктами / С. Я. Кісь, Г. Р. Кісь, Голяк М. І. // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Випуск 6, Частина 1. 2014. – С. 210 – 215.
26. Колесников В.В. Экономическое развитие общества и преступность // Современные проблемы и стратегия борьбы с преступностью: [монография] / Науч. ред.: В.Н. Бурлаков, Б.В. Волженкин. – СПб., 2005. – С. 267-350.
27. Користін О. Е. До питання про ухилення від сплати податків / О. Е. Користін // Фінанси України. – 1997. – № 4. – С. 34–39.
28. Корягина Т. «Теневая экономика» в СССР (анализ, оценка, прогнозы) / Т. Корягина // Вопросы экономики. – 1990. – № 3. – С. 110–111.
29. Космарова Н. А. Основні моделі участі України в інтеграційних процесах на теренах СНД / Н. А. Космарова // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – К.: КНЕУ, 2013. – С. 59.
30. Лапінський І.Е. Напрями детінізації господарської діяльності в системі економічної безпеки держави : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 21.04.01 – економічна безпека держави (економічні науки) / І.Е. Лапінський. – ПНТУ ім. Ю. Кондратюка. – Полтава, 2013. – 20 с.
31. Мазур І.І. Детінізація економіки як пріоритет економічної безпеки України / І.І. Мазур // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3(8). – С. 76–83.

32. Мельникова В. І. Національна економіка: навч. посіб. [Електронний ресурс] / В. І. Мельникова. – 2011. – Режим доступу: <http://thinbook.org/book/208-nacionalna-ekonomika-navchalnij-posibnikmelnikova-vi/20-43-tinova-ekonomika-struktura-j-priroda-yiyi-viniknennya.html>.
33. Методичні рекомендації розрахунку рівня тіньової економіки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>.
34. Мінімальна заробітна плата – 2016 <http://www.buhoblik.org.ua/kadry-zarplata/oplata-truda/2822-2822-minimalna-zarobitna-plata.html>
35. Мінімальна заробітна плата – 2017 <http://www.buhoblik.org.ua/kadry-zarplata/oplata-truda/3612-3612-minimalna-zarobitna-plata.html>
36. Мокій А.І.
Підвищення ефективності інституційного середовища як чинник детінізації економіки: Аналітична записка / А.І. Мокій, М.І. Флейчук. [Електронний ресурс]. – Доступний з <http://www.niss.gov.ua/articles/716/>.
37. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / За ред.. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 7-ме вид. – К. : Юридична думка, 2010. – 1288 с.
38. Національний банк України. Офіційний сайт. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bank.gov.ua/>
39. Ніженська І.В. Аналіз наукових підходів до визначення сутності тіньової економіки Глобальні та національні проблеми економіки Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського. – 2014. - № 2.- 282-285.
40. Осипенко О. К анализу феномена —черного рынка // Экономические науки. – 1990. – № 8. – С. 67–77.
41. Особливості та шляхи детінізації економіки України: [матеріали засідання «круглого столу»] / За редакцією З.С. Варналія. – К. : НІСД, 2007. – 120 с.

42. Офіційний сайт Міністерства фінансів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.minfin.gov.ua/>.
43. Офіційний сайт Державної служби статистики. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
44. Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua>.
45. Павук О. Теневая экономика в мире и в Балтии /Ольга Павук [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.baltic-course.com/rus/ekonomiceskaja_istorija/?doc=83562
46. Пальчук О.І. Особливості тіньової економіки України та її вплив на рівень економічного розвитку / О.І. Пальчук // Вісник КНУТД. – 2013. – №5. – С. 170–175.
47. Пічугіна Ю. В. Специфіка функціонування тіньової економіки ЄС / Ю. В. Пічугіна, А. В. Чорна. – Миколаїв: Миколаївський національний університет ім. В. Сухомлинського, №5, 2015. - С. 72.
48. Податкова політика: теорія, методологія, інструментарій: [навч. посібник] / За ред. Ю.Б. Іванова, Г.А. Майбурова. – Х. : ВД «ІНЖЕК», 2010. – 492 с.
49. Податкова амністія в Україні: за і проти. Огляд. – Київ, СОЦІУМ, 2005. – 20 с.
50. Подолання системної корупції у сфері державних закупівель. Аналітична записка. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1414/>.
51. Попович В.М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки: [монографія] / В.М. Попович. – Ірпінь: Акад. держ. податкової служби України, 2001. – 546 с.
52. Предборський В. А. Детінізація економіки в контексті трансформаційних процесів. Питання теорії та методології: [монографія] / В. А. Предборський – К.: Кондор, 2005. – 614 с.
53. Причини тіньової економіки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.klubok.net/article2533.html>.

54. Пушкаренко П. Генезис і соціально-економічні наслідки тіньової економіки / П. Пушкаренко, М. Логвиненко // Економіка України. – 2004. – № 10. – С. 43–49.
55. Рибалка А.О. Тіньова економіка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kkeu.at.ua/НАУСНКИ/Ekonomika.pdf>.
56. Савич О. В. Основні чинники та шляхи протидії тінізації економіки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.m.nauka.com.ua/?op=1&j=efektyvna-ekonomika&s=ua&z=3827>.
57. Савіцька О.П., Савіцька Н.В., Кулиняк І.Я. Податкове навантаження як фактор тінізації економіки. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.confcontact.com/2013>.
58. Суб'єктимакроекономіка та їх взаємодія. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.readbook.com.ua/book/8/222/>.
59. Тенденції тіньової економіки в Україні 2015 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.me.gov.ua/?lang=uk-UA>
60. Тищук Т. Державне регулювання трансфертного ціноутворення в Україні як засіб протидії впливу капіталу: Аналітична записка/ Т. Тищук, О. Іванов. [Електронний ресурс]. – Доступний з <http://www.niss.gov.ua/articles>.
61. Тищук Т.А. Тіньова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доп. / Т.А. Тищук, Ю.М. Харазішвілі, О.В. Іванов / за заг. ред. Я.А. Жаліла. – К. : Вид-во НІСД, 2011. – 96 с.
62. Тищук Тетяна. Міф та реальність: Рівень тіньової економіки в Україні (Грудень 8, 2015) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://voxukraine.org/2015/12/08/mif-ta-realnist-pro-riven-tiniovoi-economicy-v-ukraini-ua/>
63. Тіньова економіка в Україні зросла до рекордного рівня з 2007 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://economics.unian.ua/finance/1079693-tinova-ekonomika-v-ukrajini-zroslo-do-rekordnogo-rivnya-z-2007-roku.html>.

64. Тіньова економіка в Україні: причини та шляхи подолання [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://icps.com.ua/assets/uploads/files/t_novaekonom_kaukra_ni.pdf.
65. Тіньова економіка та її вплив на економічну безпеку країни [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://libfree.com/154870709_ekonomikakriminalizatsiya_ekonomiki_bezpeka_ukrayini.html#465.
66. Тіньова економіка: сутність, особливості та шляхи легалізації : [монографія] / За ред. З.С. Варналія. – К. : Вид-во НІСД, 2006. – 576 с.
67. Турчинов О.В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження / О.В. Турчинов. – К. : Вид-во АртЕк, 1995. – 300 с.
68. Удосконалення статистичної оцінки обсягів тіньової економіки як пріоритетний напрям розвитку системи національних рахунків [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://asyan.org/potrf/OC77/main.html>.
69. Улыбин К. Теневая экономика / К. Улыбин К. – М.: Экономика, 1991. – С. 18–41.
70. Цены и ценообразование:[учебник для ВУЗов]/ Под ред. В.Е. Есипова. – СПб. : Питер, 2000. – 464 с.
71. Цимбал О.Г. Сучасний стан та шляхи запобігання тінізації економіки / О. Г. Цимбал // Проблеми реалізації науково-творчого потенціалу молоді : пошуки перспект. Зб. матер. X науково-практичної конференції молодих науковців - Павлоград, 2008 - С.117- 119.
72. Чайковський Р.Й. Причини існування тіньової економіки у прикордонному з Європейським Союзом регіоні / Р.Й. Чайковський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Л., 2008. – № 611: Проблеми економіки та управління. – С. 98–104.
73. Черниш О.М. Тіньова економіка : особливості та шляхи легалізації [Електронний ресурс] / О. М. Черниш // Ефективна економіка. – 2009. - № 3. - Режим доступу: [<http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=68&p=1>].

74. Шевчук В. О. Вплив бюджету на макроекономічні показники / В. Шевчук, Р. І. Копич // Фінанси України. – 2010. – № 3. – С. 3
75. Шулькевич В.В. Проблеми детінізації економіки України в сфері оподаткування / Шулькевич В.В., Хринюк О.С. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://probl-economy.kpi.ua/pdf/2012-40.pdf>.
76. Юридична енциклопедія : В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К. : «Укр. енцикл.», 1998. – Т. 6: Т–Я. – 2004. – 768 с.
77. Юринець В. Особливості функціонування тіньової економіки в Україні / В. Юринець, С. Лондар // Економічний часопис – 1999. – № 11 – 12.
78. Ярмоленко О. Тіньова економіка / О. Ярмоленко // Політика і час. – 1996. – № 5. – С. 51-54.
79. Cassel,D.(1986),"FunktionenderSchattenwirtschaft im Koordinationsmechanismus von MarktundPlan-wirtschaften", ORDO.Jahrbuchfurdie Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft, vol. 37, pp. 73—103.
80. Global Financial Integrity [Elektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://www.gfintegrity.org/reports/>
81. Resolution of the Council and of the representatives of the governments of the Member States, meeting within the Council, of 27 June 2006 on code of conduct transfer pricing documentation for associated enterprises in the European Union (EU TPD). Official Journal of the European Union. (2006/C 176/01). [Electronic resource]. – Mode of access <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ>.
82. Schneider Friedrich . Size and Development of the Shadow Economy of 31 European and 5 other OECD Countries from 2003 to 2015: Different Developments[Електронний ресурс]/ Friedrich Schneider. – 2015. -Режим доступу:<http://www.econ.jku.at/members/Schneider/files/publications/2015/ShadEcEurope31.pdf>.